

Міністерство освіти і науки України
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича

Факультет історії, політології та міжнародних відносин
кафедра всесвітньої історії

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ОРГАНІЗАЦІЯ УГОРСЬКИХ ПЛЕМЕН
В ЕПОХУ «НАБУТТЯ БАТЬКІВЩИНИ» НА ДУНАЇ

Дипломна робота
Рівень вищої освіти – другий (магістерський)

Виконала: студентка VI курсу, групи 621
спеціальності 032 Історія та археологія
заочної форми навчання
Овчар Лілія Володимирівна
Керівник: к.і.н. доц. Воротняк І. Д.
Рецензент _____
(кафедра _____
Чернівецького національного
університету імені Юрія Федьковича)

До захисту допущено:

протокол засідання кафедри № _____

від « _____ » _____ 2021 р.

зав. кафедри _____ професор Сич О.І.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. Етногенез і прабатьківщина угорців у світлі середньовічної писемної традиції і даних археології	23
РОЗДІЛ 2. Соціальна диференціація, політогенез та освоєння нової території у Подунав'ї	46
РОЗДІЛ 3. Військова організація і походи угорців в Європу	66
ВИСНОВКИ	91
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	95

ВСТУП

Впродовж тривалого часу цілий ряд вчених зацікавлені питанням коли і звідки з'явилися угорці в Центально-Східній Європі? Більшість дослідників пов'язували їх походження з лісостепом Приуралля, інші – з Заураллям і Західним Сибіром, а ще деякі – зі степом. Якщо розглядати Урал як якусь прабатьківщину угорців, то, мабуть, події, що відбувалися тут, можна назвати початком в складному і тривалому процесі, в якому, на думку вчених, відбувався перехід від протоугорського народу до угорського етносу (magyar/madzsar). Для цього періоду характерною є практична відсутність джерел, що висвітлюють власне ранню історію угорців на Уралі. Невипадково частина дослідників відзначає, що в ранньоугорській історії цей період, не що інше, як «біля пляма» [64 а, с. 97]. Протягом 2,5-тисячолітнього існування угорського етносу мадяри (угорці) живуть понад 1100 років на сучасній батьківщині – в Карпатській улоговині. Однак більшу частину часу (приблизно 3-1,5 тис. р.) вони проживали поза межами Карпатського басейну, в основному на території сучасної Росії. Проведені дослідження в області праісторії угорців в Східній Європі і на Уралі, і поява можливостей залучення нових джерел, які отримали висвітлення в останні роки, але недоступних як для російських, так і для угорських вчених, вимагають осмислення і введення їх в науковий обіг. Це зумовлює **актуальність** теми цього дослідження, яка визначається ще й тим, що, незважаючи на неоднократне звернення попередників до неї, вона залишається до цього часу дискусійною як в російській, угорській, так і в світовій історіографії.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють I тисячоліття н. е. (I-IX ст.), тобто від початку формування угорського етносу в басейні нижньої Ками і подальшого переселення через північне Причорномор'я і Подніпров'я до Панної (власне сучасної Угорщини).

Об'єктом дослідження є етногенез і етнічна історія угорців в епоху набуття батьківщини в Центрально-Східній Європі.

Предмет дослідження складає соціальна організація, політичний та устрій та військова активність мадярів досліджуваного періоду.

Метою даної роботи є комплексне висвітлення проблеми походження угорців, характеристика їхньої родової організації та зовнішньої військової активності. Виходячи з мети, **завданнями** роботи є:

- визначити територіальні межі історичної прабатьківщини мадяр за даними писемних і археологічних джерел;
- з'ясувати специфіку соціальної організації угорських племен;
- висвітлити процес переміщення угорців в Дунайсько-Карпатський регіон і подальше набуття нової батьківщини в Паннонії;
- окреслити основні вектори військових походів мадярів в країни Європи.

Історіографія проблеми. Проблема ранньої історії угорців, особливо періоду, що передував їх поселенню на території Середнього Подунав'я, вже давно привертає увагу істориків. Виникнувши в рамках історіографії Просвітництва з її тягою до вивчення європейської периферії, інтерес до пошуків прабатьківщини угорців отримав нове звучання на початку XIX ст., коли в руслі романтичного руху питання самопізнання і самоідентифікації стають життєво важливими для представників національної інтелігенції країн Центральної Європи. В Угорщині прихильники ідей романтизму черпали натхнення в історіях про подвиги періоду «набуття батьківщини», в «спогадах» про сильне Угорське королівство. Увага до минулого народу знайшла своє вираження в діяльності зі збору та публікації джерел з національної історії. Першим підсумком цієї діяльності стало видання у 1849 р. збірки латинських текстів, підготовленого Стефаном Ладиславом Ендліхером (1804-1849). Важливу роль у розвитку уявлень про походження угорців зіграли роботи Антала Регулі (1819-1858) [65 а, с. 253], а також діяльність європейських сходознавців, які відкрили для істориків пам'ятки мусульманської історичної та географічної літератури.

Початок вивченню східних джерел з історії угорців було покладено французьким арабістом Шарлем Дефремері (1822-1883), який опублікував в 1849 р. витяги з «Книги шляхів і країн» іспанського араба ал-Бекрі з перекладом їх на французьку мову. У числі інших джерел ал-Бекрі використовував текст «Анонімної записки». З виходом публікації Ш. Дефремері історики отримали перше мусульманське джерело, що зафіксувало інформацію про угорців до їх поселення в Подунав'ї [94 а, с. 120].

Інше джерело, що містить відомості «Анонімної записки», «Книга дорогих коштовностей» Ібн Русте, було знайдене в 1866 р. в Лондоні і видане в 1869 р. Данилом Абрамовичем Хвольсоном. Уривки арабського тексту Ібн Руста, присвячені опису народів Східної Європи, були перекладені на російську мову і доповнені історичним коментарем [43]. При підготовці тексту для читання складних місць в рукописі Ібн Руста Д. А. Хвольсон користувався виданням Ш. Дефремері. Д. А. Хвольсон першим помітив, що книга Ібн Русте містить більш повний у порівнянні з аль-Бекрі варіант тексту, названого пізніше «Анонімна записка» [43, с. 2]. Інформація Ібн Русте доповнила відомості про угорців, відомі за книгою аль-Бекрі. Праця Д. А. Хвольсона мала широкий резонанс в науковому середовищі. Саме його публікація познайомила угорських вчених з книгою Ібн Русте, настільки важливою для вивчення угорської історії. А. Вамбері, перший угорський історик, який для вивчення ранньої історії угорців залучив дані східних джерел, багаторазово посилається на видання Д. А. Хвольсона [94 а, с. 121].

Першим угорським дослідником, який залучив для аналізу дані Ібн Русте, опубліковані Д. А. Хвольсоном, був угорський сходознавець Арміній Вамбері (1832-1913), який опублікував у 1883 р. свою працю «Походження угорців». Метою звернення А. Вамбері до вивчення східних джерел був пошук доказів на користь теорії тюркського походження угорської мови. З цієї точки зору він аналізує східні джерела, а також критикує думку Д. А. Хвольсона про спорідненість башкир і угорців. За Вамбері, угорці і

башкири не є спорідненими народами, однак і ті, й інші належать до тюркської групи. Цим, на його думку, викликані помилки арабських авторів, які називають угорців башкирами [94 а, с. 123].

Працями Д. А. Хвольсона активно користувався видатний німецький сходознавець Йозеф Маркварт (1864-1930). Відмінне знання класичних мов, а також вірменської, перської, турецької і арабської дозволили йому залучити широке коло джерел і літератури. Праця Й. Маркварта «Східноєвропейський та східноазійський огляд. Етнографічні та історико-топографічні дослідження з історії IX-X ст.», представляє серію історичних етюдів, об'єднаних спільною темою – історією Східної Європи IX-X ст., зачіпає і тему найдавніших повідомлень про угорців [94 а, с. 123].

Аналіз робіт європейських сходознавців другої половини XIX – початку XX ст. дозволяє зробити висновок про те, що представникам цієї галузі знання належала ключова роль в справі трансформації наукових уявлень щодо питань ранньої історії угорців. Переклади Ш. Дефремері, Д. А. Хвольсона, В. Р. Розена, надали історикам нові дані про ранню історію угорців. Крім того, Д. А. Хвольсон, А. Вамбері, Й. Маркварт перейшли до вивчення змісту джерел, торкнувшись в своїх публікаціях багатьох питань угорської історії, в тому числі питання походження угорців, місцезнаходження їх прабатьківщини, зв'язків з іншими народами.

Перша теорія прабатьківщини угорців пов'язана з ім'ям видатного фінського мовознавця А. М. Кастрена, який в першій половині XIX ст. з метою вивчення мов побував в місцях проживання фінно-угорських, самодійських, тюркських і монгольських народів. Він вважав (пізніше ця теорія була спростована), що угро-фінські і алтайські (тюркські, монгольські, тунгусо-маньчжурські) мови споріднені, з чого, на думку Кастрена, випливало, що і прабатьківщина носіїв цих мов була спільною і розташовувалася десь в районі Алтайському-Саянського нагір'я. Засновник фінно-угорської археології фін Й.-Р. Аспелін намагався знайти гіпотезі Кастрена археологічні підтвердження. Він припускав, що в епоху бронзи на

території від Алтаю до Уралу побутувала археологічна культура, що була спадщиною урало-алтайського пранароду. Теорія прабатьківщини, що проіснувала тривалий час, належить російському досліднику Ф. П. Кьоппену, чия робота в 1886 р. була видана російською мовою, а в 1890 р. німецькою. Його гіпотеза була сформульована на підставі методів лінгвістичної палеонтології. Кьоппен вважав, що фінно-угорські мови споріднені з індоевропейськими. При локалізації древнього місця проживання носіїв цих мов він відштовхувався від того, що в обох групах мов присутні етимологічно споріднені слова зі значенням «бджола» і «мед». Пасічного бджільництва, по думку Кьоппена, до XVIII ст. (коли почалася російська колонізація) в Сибіру не існувало, перші вулики з'явилися з приходом російських поселенців. Грунтуючись на вищесказаному, вчений зробив висновок, що прабатьківщина могла існувати лише на захід від Уралу, приблизно в межах східноєвропейської лісової зони. Хоча згодом теорія спорідненості фінно-угорських мов з алтайськими та індоевропейськими була визнана беззмисловою, гіпотеза Кьоппена стала дуже популярною серед як фінських, так і угорських мовознавців. Різниця двох шкіл полягала в тому, що фіни поміщали прабатьківщину ближче до Фінляндії, на захід від Уралу, а угорці – ближче до Уралу, головним чином в течії Ками [114, с. 10].

Першим російським науковцем, який здійснив спробу локалізувати місце давньоугорської прабатьківщини і пояснити причини переселення угрів-мадьяр з території сучасної Росії на береги Дунаю, був В. Татіщев. У вирішенні першого питання «Історії Російської» історик спирався на повідомлення руського літописця про те, що «угри», які пройшли в 898 р. повз Київ і стояли якийсь час Дніпрі, прийшли, як і половці, зі сходу, а також на свідчення про існування на березі р. Куми (Північний Кавказ) руїн міста Маджара, яке, на думку Татіщева, і повинно бути місцем перебування угрів-мадьярів перед їхнім походом на захід [108, с. 278]. Стосовно питання про причини їхнього переселення перший російський історіограф повністю

слідував за Константином Багрянородним і пов'язував ці причини з експансією печенігів.

Більш детально питання об угро-мадярське переселення розглядав у своїй «Історії держави Російської» М. Карамзін. Коментуючи літописне повідомлення про проходження угорців біля Києва, він пояснював, що спочатку ці племена мешкали поблизу Уралу і лише в IX ст. переселились в «країну Лебедию», яку історик локалізував на території тодішньої Харківської губернії, «де місто Лебедин нагадує це ім'я [73, с. 101].

У розлогіму коментарі до 5-го розділі 1 тому свого твору М. Карамзін, ґрунтуючись на повідомленнях Юліана, Платона Карпіні і Рубрука, вперше висунув версію про башкирсько-мадярську етнокультурну спорідненість, а територію Башкирії вважав «давньою батьківщиною угорських народів». Різницю в мовах башкирів і угорців автор пояснював тривалим сусідством перших з татарами, наслідком чого, на його думку, стала мовна асиміляція башкирів [73, с. 250].

Свій подальший розвиток концепція східної прабатьківщини угрів-мадярів отримала в роботі К. Я. Грота, спеціально присвяченій цьому питанню. Виходячи з посилки про лінгвістичну спорідненість мадярів-угорців з народами, що населяють північну частину Урало-Волзького регіону («зирянів», «пермяки», «вотяки», «черемиси» і «мордва») і пониззя Іртиша і Обі («вогули» і «остяки»), автор приходить до висновку про місцезнаходження «Стародавньої Угрії» по обидва боки північній частині Уральського хребта і суміжних з нею краях, тобто в межах тодішніх Пермської, Вятської і Тобольської губерній. Для уточнення території власне, мадярського розселення К. Я. Грот звертається до «турецьким запозичень» в угорській мові і робить висновок про те, що «прабатьківщину їх слід шукати в тих краях, які стикалися з оселями турецьких племен, тобто саме десь в південних межах угро-фінської племінної області» [62, с. 168, 176].

Про час переселення стародавніх мадярів з Уральської прабатьківщини на захід автор, не довіряючи повідомленням угорського Аноніма, висловив

припущення, що подія відбулася на початку IX ст. (не пізніше 810-820 рр.) [62, с. 10].

Межі області Леведія К. Я. Грота уявлялись в тих же обрисах що й М. Карамзіну: «між ріками Доном і Дніпром в Харківській губернії, на південний захід у напрямі до Дніпровських порогів і за Дніпро, в область річок Інгульця та Інгула» [62, с. 215]. Причому в якості обрентування цих кордонів автор приводить зразки місцевої топонімії і гідронімії типу річок Угра, Угрин, Лебедянь, Лебедин та ін. А от питання про маршрут перміщення угрів-мадярів з Уральської прабатьківщини в Леведію у трактуванні автора зазнав деяких змін. Спочатку цей шлях вимальовувався К. Я. Грота наступним чином: по Камі і Волзі – на Оку і вгору по Оці до верхів'їв Дону, а потім по Дону – в хазарські володіння, де вони і отримали території для своїх кошовищ, тобто, тобто Леведію [62, с. 212-214]. Однак, засумнівавшись у можливості пройти цей маршрут, що пролягав через лісові райони, великим кінними масами, в своїй наступній роботі автор запропонував інший маршрут міграції мадярів с Урала: «... степова країна за Середньою Волгою в сучасних губерніях Уфімській, північній частині Оренбургської, Самарської і Саратовської... Як би там не було, мадяри, виступивши зі своїх жител (під тим чи іншим тиском), природно вирушили в степові простори на південь і десь в межах сучасної Саратовської губернії прнеправились через Волгу, потім, з дозволу хазарів – через Дон і через їхні володіння і опинились по сусідству з ними на тій землі, яку ми слідом Константином Багрянородним називаємо Леведією [94, с. 123].

Відповіддю на працю К. Грота «Моравія і мадяри» була стаття М. Я. Данилевського «Про шляхи мадярів з Уралу в Лебедію». Виходячи з прикамсько-приуральської прабатьківщини стародавній угрів-мадярів, автор статті не погодився з запропонованим К. Гротом маршрутом їхнього переселення в Лебедію, оскільки там вони виступають вже як номади-степовики. Отже, вважав М. Данилевський, повинна бути якась проміжна область, проживаючи в якій мадяри (лісові мисливці-звіролови)

«ономадились». То де шукати цю проміжну область – задає питання автор і сам відповідає на нього: «Там, де закінчується ліс і починається степ, де ці формації взаємопроникають і де можна припустити, що інші, більш могутніші кочівники (печеніги, узи і т.п.) впродовж тривалого часу не перешкоджали їхньому переродженню з мисливців і рибалок в кочовиків, яке могло продовжуватись протягом століть. Єдине місце, яке можна для цього визначити – це східна частина Уфімської губернії і північна частина Оренбургської, тобто передгір'я Південного Уралу, сучасна Башкирія [63, с. 235].

Саме звідси, на думку автора статті, угри-мадяри і почали свій похід на захід «... через Самарську губернію, переправилися через Волгу, з дозволу хазар, десь поблизу Саратова (трохи вище або нижче – найімовірніше найперше, тільки неодмінно там, де вже закінчився ліс і почався степ), переправилися через Дон в Землю Війська Донського, тобто де впадають в неї Хопер і Ведмедиця, а тут вже були в Лебедії» [63, с. 237]. Що ж стосується кордонів Лебедії, то М. Я. Данилевський окреслює їх по південних, степових, районах Воронежської, Харківської та Полтавської губерній, а також включає в межі цієї області Катеринославську і Таврійську губернії [63, с. 240]. Тобто, за своїми контурами і територіальними масштабами кордону Лебедія в уявленні автора статті мало чим відрізнялися від кордонів цієї області, окреслених М. Карамзіним і К. Гротом. Цікаво, що назву цієї області М. Я. Данилевський, на відміну від традиційного звернення до імені мадярського воєводи Лебедія, пояснює від трави лободи, що росте у великій кількості на степових курганах [63, с. 240].

Таким чином, до початку ХХ ст. в російській історіографії утвердилася концепція про уральську прабатьківщину угрів-мадярів і про тотожність території Magna Hungaria з територією сучасного Башкортостану в її приуральській частині.

У 1896 р. Угорщина готувалася святкувати тисячоліття набуття батьківщини. Наукова громадськість відреагувала на цю подію сплеском

уваги до історії і археології періоду завоювання. Найбільш вражаючі результати від цього імпульсу були досягнуті археологією: якщо в узагальнюючій монографії Й. Хампеля 1896 р. було проаналізовано інвентар всього 56 могильників епохи завоювання, в роботі 1905 р. таких пунктів значилося вже понад 80, а в 1907 р. – вже більше 100 [114, с. 52].

Посилився також інтерес до проблеми пошуку прабатьківщини угорців на сході. У пошуках «кавказької прабатьківщини» граф Й. Зічі за власний рахунок організував серію поїздок на південь Росії і Північний Кавказ. У другій експедиції 1896 р. його супроводжував археолог М. Вошинські, але результати поїздки були підсумовані молодим дослідником Б. Поштою, запрошеним графом в наступну експедицію 1897 р. Третя експедиція охоплювала досить значну як на той час кількість пунктів: Варшаву, Гельсінкі, Санкт-Петербург, Москву, Твер, Київ, Одесу, Керч, Тифліс, Астрахань, Самару, Симбірськ, Казань, Перм, Єкатеринбург, Тюмень, Тобольськ, Томськ, Красноярськ і Минусинськ, в яких Б. Пошта мав можливість ознайомитися з колекціями музеїв, літературою і встановити контакти з колегами. Результатом поїздки стала монографія Б. Пошти «Археологічні дослідження в Російській землі» (1905 р.), перша частина якої була присвячена проблемі пошуку аналогій культури угорців епохи завоювання, а друга – більш раннього матеріалу, оскільки дослідник, в руслі уявлень Й. Зічі, починав історію мадярів з савірів і оногурів. Б. Пошта в якості ключових комплексів, що виявили найбільше елементів схожості з могильниками Угорщини, виділив три: Балимерський курган, Загребинський могильник і зруйноване поховання з Воробйовки [77, с. 52].

Розділені великою відстанню, всі три пам'ятки не демонстрували і єдиний культурний тип. Біритуальний (кремаційноінгумаційний з кенотафами) Загребинський (Юмський) могильник з басейну р. Вятка привернув увагу Б. Пошта шаблею, що нагадувала конструктивні особливості «шаблі Карла Великого». Зруйноване інгумаційне поховання з Воробйовки в Подонні виявляло схожість з загребинськими знахідками

типом шаблі і «лотосоподібним» декором поясних деталей, з угорськими ж могильниками епохи завоювання виявляли схожість стремена і декор щитка пряжки. Нарешті, єдине поховання, що дійсно походило з передбачуваного регіону Magna Hungaria – Балимерський курган, насипаний над кремаційним похованням, вміщував скандинавський меч X ст. і кілька круглих бляшок з розетками та «перев'язаним» бордюром, дійсно знаходить близькі аналогії в Угорщині [77, с. 53].

Наступний етап досліджень пов'язаний з ім'ям Н. Феттіха. У 1926 р. він відвідав СРСР, ознайомився з колекціями Москви. Результатом цієї поїздки Н. Феттіха можна вважати в рівній мірі як вихід його власних монографій в 1929 і 1935 рр., так і спільної монографії О. А. Захарова та В. В. Арєндта. У додатку до монографії Н. Феттіха також була опублікована робота Я. Пастернака про Крилоські поховання – «Перші давньоугорські поховання на північ від Карпат» [94а, с. 125].

Книга А. А. Захарова і В. В. Арєндта під промовистою назвою «Studia Levedica» з'явилася в 1935 р. одночасно з першим виданням монографії Н. Феттіха, і, швидше за все, була задумана як огляд російськомовної літератури по салтівській проблематиці в її зв'язку з давньомадярською проблемою. Незважаючи на минулі 30 років після виходу книги Б. Пошти, і інформаційно, і методологічно робота А. Захарова та В. Арєндта здавалася реакцією на неї з додаванням деяких нових робіт. Власне, в книзі не тільки не були відображені новітні на той час дослідження салтівської проблематики 30-х рр. ХХ ст., а й явно недостатньо враховані дореволюційні роботи, що стосуються досліджень салтівських пам'яток степової зони. Розвиваючи ідеї про тюркське, степове походження основних елементів матеріальної культури салтівських могильників, дослідники концентрувалися всього на трьох елементах цієї культури: шаблях, деталях набраних поясів і спорядженні коня. Вбачаючи саме в цих трьох елементах салтовський вплив на мадярів епохи переселення, і вибудовуючи ланцюжок зв'язків: Танкеївка-Лядинський-Воробйовка-Верхній Салтів, А. А. Захаров і В. В. Арєндт

запропонували локалізацію Леведії в лісостеповій і лісовій смугі від Воронезького Подоння до Поволжя, яка на довгі десятиліття стала домінуючою в угорській історіографії [77, с. 55].

В радянській науці в 40-50-х рр. у вивченні локалізації стародавніх мадярів найважливішу роль відігравав російський вчений В. М. Чернецов. Спираючись на археологічні та етнографічні дані, порівнюючи сучасну матеріальну культуру угорців з археологічними матеріалами, він прийшов до висновку, що вони є аборигенним населенням Західного Сибіру [119].

Після Другої світової війни в угорській історіографії набула поширення думка, згідно з якою прабатьківщина угрів переміщується в Азію, в Зауралля У 1952 р. вийшла в світ монографія Е. Мольнара про саянську прабатьківщину уральців. Проте, в більшості залишилися ті вчені, які відстоювали колишні позиції, локалізуючи угорську прабатьківщину і місце етногенезу мадярів в Приураллі (Е. Мор) Ще на початку 50-х рр. угорський мовознавець П. Хайду вважав, що угорську прабатьківщину слід шукати в Східній Європі, на західних схилах Уралу. П. Хайду в 60-х рр. змінив свою стару концепцію і висловив припущення, що угорську прабатьківщину в Заураллі треба шукати в Західному Сибіру, поблизу Іртиша. Таку точку зору в угорській історіографії сприйняли перш за все ті дослідники, які добре знали російську літературу (наприклад, П. Вереш, І. Фодор) [56, с. 21].

У 60-70ті рр. ХХ ст. досить інтенсивно почалися дослідження радянських вчених безпосередньо на Уралі і в Західному Сибіру. Саме тоді з'явилися ідеї, які підкреслювали західне походження угорців (О. П. Дульзон) [64, с. 9]. В цей час особливо слід виділити уральську наукову школу А. К. Матвеева, яка зробила суттєвий крок вперед в області топонімії, при вирішенні проблеми історичної прабатьківщини угорців. Саме тоді було звернуто увагу на те, що територія угорської прабатьківщини відділяється від території давньопермського населення, тобто, вона розміщувалась не в лісостеповій зоні Приуралля, а скоріше – в Заураллі [88, с. 247].

У монографії «Історія хазар» (1962) М. І. Артамонов запропонував власне бачення археологічної культури мадярів. Дослідник відносив появу угорського населення в степах Східної Європи ще до гунського часу, виділяючи в якості такої групи огурських племен V-VI ст. (огурів, оногурів, сарагурів, кутригурів, утигурів) [49, с. 88-91]. Вважаючи, що достовірних мадярських поховань в Північному Причорномор'ї поки не знайдено, М. І. Артамонов звернув увагу на Стерлитамакський могильник в Башкирії як такий, що відображає культуру, принаймні, середовище угорського населення, з якого і вийшли стародавні мадяри [49, с. 342].

Відкриття і дослідження Великотиганського могильника в Поволжі дозволило Є. Халіковій запропонувати нову концепцію походження та міграції стародавніх мадрів, ключову роль в якій відводилася археологічним матеріалам. Групу мадярів – переселенців в Поволжі, на думку Є. Халікової, репрезентував Великотиганський могильник, а також частину поховань Танкеївського могильника, що відображає інфільтрацію прийшлих мадярів (пов'язаних за походженням з кушнаренківською і караякупівською культурами) в середовище волзьких булгар і місцевого прикамського населення [117]. У першій половині IX ст. Великотиганський могильник припиняє своє існування, а подальший шлях мадярів на захід фіксується похованнями з Воробйовки і Ново-Миколаївки, а також, можливо, Крилоськими похованнями, тобто тут дослідниця слідувала в руслі поглядів Н. Феттіха і з огляду на маршрут переселення угорців за свідченнями Угорського Аноніма [77, с. 55].

В 1977 р в Будапешті вийшла публікація Танкеєвського могильника Є. Халікової і Е. Казакова, в якій виділявся мадярський етнічний компонент серед волзько-булгарського населення, який залишив даний могильник. А в 1981 р. в Будапешті була видана і монографія Є. Халікової і О. Халікова «Давня Угорщина на Камі і Уралі», в якій вводились в науковий обіг матеріали Великотиганського могильника [77, с. 59].

Ці матеріали були використані у монографії угорського дослідника І. Ерделі 1977 р., який висловив припущення, що населення, яке залишило Великотіганський могильник відносилось до групи стародавніх угорців, яка не брала участі в міграції на захід [77, с. 59].

У 1987 р. вийшов узагальнюючий том «Фінноугри і балти в епоху середньовіччя» з серії «Археологія СРСР», в якому був розділ «Угорці в Східній Європі», написаний відомим археологом В. В. Сєдовим. Представивши історіографічний огляд проблеми, дослідник спробував врахувати у викладі одночасно концепції Є. Халікової, І. Ерделі, М. Артамонова та М. Фетгіха. Процеси походження і переселення угорців до Волги викладені В. Сєдовим в руслі поглядів Є. Халікової, потім відображений сюжет про мадярів Подоння в руслі концепції І. Ерделі (зокрема, згадані як угорські комплекси з Воробйовки Буйлівки), а їх контакти зі слов'янами представлені у руслі концепції О. П. Москаленко. Подальше переселення дослідник уявляв собі двома шляхами: через степ, де відзначив поховання з Ново-Миколаївки, і через лісостеп до Карпатських перевалів, відображенням чого вважав Крилосьькі поховання [106].

Найбільш докладно проблема шляху мадярів на захід за даними археології була розглянута В. Івановим. Спочатку дослідник тільки позначив частина ймовірного шляху мадярів в Поволжі, спираючись на степові поховання, а також на поховання з Воробйовки, визначивши маршрут руху уздовж кордонів лісостепової зони з форсуванням Волги в районі вище зближення Волги і Дону. А потім детальніше питання було розглянуте в монографічному дослідженні. Основна частина книги присвячена проблемам генезису караякупівської і кушнаренківської культур, їх проникненню в Поволжжя і зв'язків з сусідніми культурами, зокрема, культурою Волзької Булгарії. Але окремий третій розділ пропонує реконструкцію мадярського шляху на захід, де автор спробував продовжити відрізок шляху далі Волги [69].

В оглядовій роботі 1999 р. П. П. Толочко висловив думку, що мадярські пам'ятки Північного Причорномор'я важко виділити через те, що їхня матеріальна культура, незважаючи на ряд характерних рис, мала салтовомаяцький образ. Як приклад мадярських поховань дослідник Воробйовське, а також поховання з Твердохлібів і Антонівки (атрибутироване під час публікації як ранньопеченізьке) [109].

У статті О. Моці [92] висвітлюється процес міграції стародавніх угорців з Приуралля і Поволзьких степів через Подніпров'я в Карпато-Дунайський регіон, аналізується зміст писемних джерел, у порівнянні з археологічними матеріалами в Україні. На думку вченого, південний маршрут переселення угорців через південноруські степи і південніше Карпат в Закарпатський регіон, саме цей варіант міграції видається більш логічним, обгрунтованим, а отже більш зрозумілим, з урахуванням специфічного способу пересування угруповань кочівників по відкритих просторах.

У 2001 р вийшла повна публікація зруйнованого в 1989 р. багатого поховання біля с. Коробчине у в Подніпров'ї [100]. Паралельно комплекс з Коробчине, разом зі знахідками з Воробйовки, Волоського, Манвелівки, Суботців, був виділений О. М. Приходнюком як археологічні сліди перебування давніх угорців на території України. Ці ж матеріали детально розглядаються в узагальнюючій монографії О. М. Приходнюка, де мадярському питанню приділено окремий підрозділ [99]. Дослідник виділяв два етапи давньоугорських старожитностей в Північному Причорномор'ї: кінець VII-VIII ст. і IX-X ст. [99]

У статті О. Комара «Стародавні мадяри Етелькьозу» [76] розглядається проблема археологічної культури стародавніх мадяр IX ст., тобто періоду їхнього перебування в районі Північного Причорномор'я. Автор статті демонструє, що археологічні старожитності Північного Причорномор'я I ст. можна взначити як «Суботицький тип». Головним критеріями даного типу є поховальні лицеві покриття (маски), виявлені у трьох могильниках. Частина

комплексів містить поясні і збруйні деталі, аналогічні із прикамськими та уральськими знахідками, а також гончарні вироби волзьких булгар. Вищезначені обставини значно відрізняють пам'ятки «суботцівського» типу від салтівської археологічної культури, некрополів печенігів та огузів, і виявляють близькість з караякупівськими пам'ятками Прикам'я-Приуралля і угорських поховань Карпатського регіону X ст. Це населення розпочало переміщення на захід приблизно в середині IX ст., що дає підстави співвіднести його з історичними мадярами. Як переконаний дослідник, пам'ятки «суботцівського» типу дають змогу значно розширити уявлення про територію і культуру мадярів періоду Етелькьозу, їхні взаємини з сусідами. Разом з тим, вони демонструють, що пам'ятки Великотиганського могильника у Прикам'ї з'являються синхронно з причорноморською групою, тому вони не можуть визначати історичну прабатьківщину стародавніх угорців.

У статті закарпатського дослідника І. Прохненка [101] на підставі прехресного використання свідчень писемних і археологічних джерел, висвітлено ранню історію мадярів на теренах Південно-Східної Європи, їх міграція та набуття нової батьківщини, зокрема у Верхнє Потисся. Науковець визначив не лише проникнення, а й постійне проживання мадярських племен на території Дунайсько-Карпатського регіону, що зумовило поліетнічний характер місцевого населення X-XI ст. Вчений дійшов висновку, що етнічна в районі Верхнього Потисся в X-XI ст. характеризувалась мирним співіснуванням двох етносів: мадярів і слов'ян, пам'ятки яких виявлені археологами поряд чи розміщені посмужно, а в ході їхнього співіснування відбуваються взаємовпливи матеріальної культури обох етносів.

Сучасні історичні моделі походження і міграції мадярів базуються на декількох лаконічних блоках писемних джерел, що викликали в процесі вивчення неймовірну кількість різноманітних гіпотез та історичних реконструкцій.

Найбільш детальним *джерелом*, текст якого зберігся до нашого часу в оригіналі є трактат візантійського імператора Константина Багрянородного «Про управління імперією», написаного між 948 і 952 рр. В розділах 38-40 трактату «Про управління імперією» [22, с. 159-163], призначеному для «внутрішнього користування», автор дає настанови своєму синові – спадкоємцю престолу Роману II, як «правити і керувати світовим кораблем», тобто, як правильно управляти імперією і зберігати її могутність. Імператор роз'яснює тонкощі зовнішньої політики Візантійської держави і досить докладно зупиняється на описі сусідніх народів, їх історії і традицій. Тут можна почерпнути відомості про сучасних імператору народи, в тому числі пачінакітів (печенігів), хазарів, аланів, болгарів, русів і слов'ян. що стосується Угорщини, то в трактаті вона називається «Туркія», а плем'я майбутніх засновників першої королівської династії – «турками». Константин Багрянородний докладно виклав складні перипетії долі племені «турків» під проводом військового вождя Леведія (Лебедія) і призначеного хазарами «архонтом» Арпада, їх нелегкі взаємини з сусідніми степовими народами, простежує шляхи міграції «турків» від початкового місця перебування – Леведії – до самої Паннонії. Трактат вважається єдиним твором X ст., що збереглися в оригіналі, і достовірність вміщених в ньому відомостей практично не викликає сумнівів.

Дослідники вважають, що першу достовірну згадку угорців в писемних джерелах відноситься до IX ст. Перше джерело, в якому згадуються угорці, це «Бертинські аннали». Під 862 р. згадуються унгри (ungri), якийсь «невідомий, до того часу народ» [38a], який здійснив наїзд на німецькі землі. Дослідники зазвичай ототожнюють народ ungrі з угорцями. Не тільки згадка етноніма ungrі підтримує таку інтерпретацію (зовнішня назва угорців в західноєвропейських мовах виходить з етноніма оногури ungrі, Hungarian, Ungarn, угорець. Цей етнонім є польським запозиченням в російській мові з XVI ст., а середньовічна російське назва мадярів – угри, іноді навіть югри, походить від етноніма оногур), але й та обставина, що ці унгри, за словами

упорядників анналів, були «невідомі, до того часу». Це важливо підкреслити, оскільки в західноєвропейських джерелах і до другої половини IX ст. фігурує етнонім «унгри». У західних монастирських книгах з VIII ст. неодноразово згадуються імена, пов'язані з оногурами: *hungarius* (797-800), *hungaer* (us), *hunger* (us), *hounger* (us) (761), *ungarus* (731-736), *ungerus* (IX ст.). Але ці «унгри», «хунгари» були, очевидно, нащадками тих оногур, які ще в VII ст. переселилися в Карпатський басейн [69, с. 12].

Арабський блок повідомлень про мадярів «Анонімної записки» прийнято відносити до 70-80-их рр. IX ст., оскільки він ще відображає проживання мадярів в Північному Причорномор'ї. Але ця інформація повинна сприйматися обережно, враховуючи що поширення оригіналу «Записки» виглядає малоймовірним, і з більшою долею впевненості передбачається її включення у твір ал-Джайхані «Книга шляхів і держав» (написана бл. 913-921 рр.) [77, с. 16] І ал-Джайхані, і наступні покоління географів вже були поінформовані про розташування сучасної їм Угорщини, про переселення печенігів і т.д., що дозволяло комбінувати інформацію «Анонімної записки» з більш актуальними новинами на момент створення текстів.

Ібн Русте, ал-Бакрі і ал-Марвазі згадують, що «між землею печенігів і землею Булгар, яких називають «аскел/іскіл») лежить перша межа мадярів» [77, с. 18]. У Гардізі інформація «Анонімної записки» з якихось причин спотворена, і мадяри поміщаються між булгарами і аскел, тобто фактично на території Волзької Булгарії в чому можна бачити помилку або редакцію [77, с. 18]. Арабська географічна інформація солідарна з візантійською як мінімум в питанні початкового сусідства мадярів з печенігами.

«Другий кордон» мадярів арабські географи розміщують над «морем Рума». «У це море впадають дві річки », між якими знаходяться місця проживання угорців. Назв річок, правда, немає в джерелах X ст., викликаючи закономірне питання про їхню присутність в оригіналі самої «Анонімної записки». Назви річок з'являються вперше в тексті у Гардізі – «At.l i Duba »,

реконструюються як «Атіль» і «Дуна». І. Зімоні відносить цю звістку до зводу ал-Джайхані, але ці положення, на жаль, важко доказати, враховуючи, що подібна інформація повторюється тільки у автора XII ст. аль-Марвазі. Безсумнівно доданий у Гардізі сюжет про християнський народ N.nd.r, який проживав по сусідству з Візантією і мадярами, в якому неважко впізнати дунайських болгар-унногундурів [124, с. 32].

Більш впевнений географічний орієнтир для мадярів IX ст. дає опис Ібн Русте: «Вони володіють усією країною в найближчій окрузі проживання Saqāliba (слов'ян). Вони зобов'язують їх платити податки продуктами і продають як рабів» [43, с. 88], уточнюючи далі, що торгівля рабами відбувається з візантіяцями у місті K.r.h. Це місто найчастіше ідентифікують з Керчю [76, с. 32].

Інформація «Анонімної записки» або «Зводу ал-Джайхані» перетинається з викладом Константина Багрянородного в декількох моментах: 1) два регіони проживання угорців до їх переселення в Карпатську улоговину; 2) початкове місце проживання розташовувалося за Волгою по сусідству з печенігами; 3) друге місце проживання угорців розташовувалося над Чорним морем між двома річками, одна з яких згадується як «Атіль/Атель»; 4) мадяри зараховуються до «тюрків» [122, с. 73].

Пізня угорська історична традиція, незважаючи на специфічний наліт латиномовний середньовічної літератури, містить виразний оригінальний сюжет, висхідний до усних переказів угорців. Згідно «Gesta Hungarorum» секретаря короля Бели, батьківщиною мадярів була земля «Дентумогер» (Dentümogyer) або Скіфія (локалізована над Чорним морем), а їх першим вождем був обраний Алмо або Алмус (Almo, Almus), син Угека (Ügyek) [15]. У 884 р. «сім царствених персон, які називаються Хетумогер (Hetümogyer) вийшли з землі скіфської в сторону заходу », в числі яких був і Алмус з сином Арпадом.

Шимон з Кези, який використав дані Аноніма, впорядкував свою хроніку близько. 1283 р., серйозно переробив передісторію мадярів в руслі

книжкової «гуннської традиції». Він, зокрема, вніс деякі уточнення в генеалогію Арпадів, зазначивши, що Алмо був сином Елада, сина Угера з роду Турул, якій виводиться від Аттіли. Прабатьківщиною гунів і, відповідно, мадярів, Шимон називає Скіфію, що є сусідами з заходу з землею Бесс (традиційно ототожнюються з печенігами) і Білих Команів, звідки до самої Суздаль (Susdalie) розташовувалися тільки дикі пустельні ліси. У Скіфії автор виділяє найбільші річки Етулія і Тогоро, відзначаючи нижче, що «річка Дон в Скіфії народжується, називається по-угорськи Етулія (Etul)» [46, с. 349], а річка Тогоро тече в напрямку Північного моря (mare Aquilonis). Сама Скіфія, за Шимоном, складалася з трьох великих областей: Барсакії (Barsacia), Денції (Dencia) і Могоро (Mogoria); в двох останніх зазвичай бачать «Дентумогер» Аноніма, а Barsacia порівнюють з Bascardia – «Башкортія». Початок міграції Шимон відносить до 700 р., повідомляючи, що дорогою мадярам довелося перетнути землі «Бессів і Білих Команів», пройти через Суздаль в Русі і землі «Чорних Команів» (Nigrogum Comanorum), незважаючи на «ворожість цих народів» [46, с. 350].

І візантійська, і угорська традиції солідарні в питанні зміни назви племінного союзу угорців після міграції та їх поділу на дві частини, хоча краще тут віддати перевагу свідченням Аноніма, який повідомляє про зміну назви союзу «Дентумогер» («річкові [?] Мадяри») на «Хетумогер» («сім мадярів»), тим більше, що склад мадярського союзу в Причорномор'ї саме з семи племен підтверджується інформаторами візантійців [69, с. 43].

У 1235-1237 рр. угорський чернець Юліан здійснив дві подорожі з метою пошуку мадярів, які залишилися в Приураллі мадярів і, згідно зі звітом, навіть досяг успіху в своїх пошуках, виявивши їх у Волзькій Булгарії недалеко від р. Етиль. Юліан вважав, що виявив т.зв. Magna Hungaria. Цей термін дуже часто використовується в сучасній історіографії для позначення прабатьківщини угорців або землі Дентумогер, що є безсумнівною помилкою. Сюжет про дві Угорщини, одна з яких розташована біля озера Меотида, з'являється в західноєвропейських хроніках з кінця XII ст. (Готфрід

з Вітербо, пізніше хроніки Вісента Белловацента і Бартоломея Англійського) [53, с. 138]. Але мова йшла не про прабатьківщину, а про «паралельну Угорщину», де все ще проживали їхні «родичі». Саме в пошуках Magna Hungaria, щоб знайти угорців, які алишилися язичниками, і була відряджена францисканська місія, яка дісталася у підсумку до Волги.

РОЗДІЛ 1. ЕТНОГЕНЕЗ І ПРАБАТЬКІВЩИНА УГОРЦІВ У СВІТЛІ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ПИСЕМНОЇ ТРАДИЦІЇ І ДАНИХ АРХЕОЛОГІЇ

Арабські і перські автори IX ст. називали угорців мадярами. Це самоназва угорського народу, що збереглася до наших днів, очевидно, використовувалося угорцями ще в Лебедії [70, с. 92]. Прототип етноніма “мадяри” (угор. *magyar* – від мадь “людина” і ер “чоловік” [124, с. 108]), яким з давніх-давен називали себе угорці, зустрічається у арабо-перських авторів в формі “маджгарі” (*majgharī*) (у ал Джайхані – моджгері) [124, с. 105] і у Константина Багрянородного в назві однієї з угорських етногруп “мегери” (грец. *μεγέρη*) [22, с. 163]. В цілому, візантійські автори того часу називали добре відомих їм угорців то “турками” (грец. *τοῦρκοι* [124, с. 119]), то “савардами” (грец. *σά-βαρδοι* [22, с. 165]), то “оногурами” (грец. *ονόγουροι* [62, с. 151]), що свідчить про входження кочових мадярів в політичні об’єднання, створені свого представниками знаті даних тюркських народів [70, с. 88-89]. Є. С. Галкіна вважає, що приблизно в цей час склався мадяро-оногурський союз – щоправда, незрозуміло, де це сталося: в Середньому Поволжі або в Північному Причорномор’ї, тому що оногурські племена жили в обох регіонах [58, с. 309]. Назва “угри” (грец. *οὐγγροι*) ми зустрічаємо дещо пізніше у двох візантійців – продовжувача Георгія Амартола і Лева Граматика, які називали мадярів ще й “турками”, і “гунами” [62, с. 152] “уграми” (слов., *жґрі, оугрі*) угорців здавна називали слов’яни. У західноєвропейських джерелах угорці позначалися етноніму *ungri, ungari, hungari, Onogari* і т.п. [124, с. 113-117]

В історичній науці прийнято вважати, що до появи мадярів на Дунаї, на території Східної Європи ними були послідовно утворені три етногеографічні області: Велика Угорщина (*Magna Hungaria*), Леведія (Лебедія) і Ателькуза (Етелькьоз) [69, с. 6]. Ці території, незважаючи на деякі розбіжності, чітко локалізовані і начебто навіть ця локалізація

підтверджується археологічними даними. Але деякі моменти викликають серйозні питання.

Струнка концепція про три історико-географічні області, де послідовно проживали угро-мадьяри «періоду набуття Батьківщини», якою оперують сучасні дослідники, була запропонована більш двохсот років тому «батьком російської історії» Н. М. Карамзіним і благополучно дожила до наших днів. Вона заснована на даних ряду середньовічних писемних джерел.

На думку дослідників, термін «Велика Угорщина» (*Magna Hungaria*) вперше зустрічається в записці брата Ріхарда «і, очевидно, йому і належить» [55, с. 231]. Насправді брат Ріхард використовував інше визначення для східної Угорщини – «*Maior*», Найстарша [31, с. 77], а термін «Велика Угорщина» присутній тільки в самій назві записки, явно вигаданій більш пізніми редакторами. Дане джерело повідомляє про те, як чотири католицьких проповідники у чолі зі священником Отто вирушили на пошуки своїх одноплемінників, які багато століть тому залишилися животіти в безвір'ї десь на Сході. З місіонерів повернутися зумів тільки один Отто, який, хоч і не дістався до історичної батьківщини, але дізнався її координати. Зломлений важкою дорогою, брат Отто помер. Католицькі ієррахи, бажаючи за будь яку ціну знайти і навести в істинну віру східних братів, відправили нову четвірку місіонерів. З них, знову-таки, тільки одному Юліану вдалося досягти Волзької Булгарії, де він зустрів жінку, видану заміж «з тієї країни, яку він шукав». Вона вказала дорогу, і «біля великої річки Етіль» брат Юліан знайшов своїх одноплемінників. Навесні 1237 р. він побував на аудієнції у папи в Римі, там Ріхард і записав історію Юліана [31, с. 77-82].

Інше джерело – лист самого Юліана єпископу Перуджі, в якому він розповідає про другу свою подорож до східних одноплемінників. Тут він повідомив про розгром татарами багатьох царств: Сасції, Фулгарії, Ведін, Меровії, Пойдовії, царства Морданя. Юліан говорить про падіння, після 14 років війни, Великої Угорщини, «з якої походять наші угорці». У листі Юліана цей термін згадується кілька разів. Виходить що історико-

географічне поняття «Magna Hungaria» вперше застосував у своєму звіті домініканський місіонер Юліан, а не брат Ріхард. Через нашість татар друга подорож Юліана не увінчалася успіхом: отримавши інформацію в Суздалі, він був змушений повернутися в Угорщину [33, с. 84].

Термін «Велика Угорщина» зберігся в хроніці ченця бенедиктинського монастиря Матвія Паризького: «У ці дні [1238 р.] послані були до короля франків офіційні послы від сарацинів, які представляли в першу чергу Гірського старця, які повідомили і виклали найвірогіднішим чином, що з північних гір потяглося якесь плем'я жахливих людей, і на людей-то не схожих зовсім, і захопило великі і родючі землі Сходу, спустошило Велику Угорщину і розіслало всюди посольства, що наводили страх і везли загрозливі послання»[29, с. 11].

«Велику Угорщину» згадує у звіті про свою подорож францисканський монах XIII ст. Джованні де Плано Карпіні. За дорученням римського папи Інокентія IV, Плано Карпіні вирушив на схід на пошуки легендарної християнської країни просвітера Іоанна (попа Івана). Папа римський забезпечив його своєю буллою «до царя і народу тартарського». Плано Карпіні з двома супутниками виїхав з Ліона 16 квітня 1245 р. досяг ставки хана Батія на Волзі, але той відмовився прийняти буллу. Ченці змушені були йти до Монголії, куди прибули приблизно в серпні 1246 р. Проживши там 4 місяці, вони вручили буллу Інокентія IV великому хану Гуюку і рушили в зворотний шлях. Шлях з Монголії до Києва склав приблизно півроку, а восени 1247 р. Плано Карпіні вручив Інокентію IV відповідь лист татарського хана. У своєму звіті Плано Карпіні надав цінні розвідувальні зведення про татарське військо, його озброєння і тактику. Твір Плано Карпіні, під назвою «*Libellus historicus*», зберігся в декількох редакціях. Плано Карпіні тричі згадує про завоювання татарами землі «Баскарт, тобто великої Угорщини», яка у Карпіні розташовувалася на північ від «великої Булгарії» [18, с. 47-48].

Аналогічні відомості про Велику Угорщину залишив у своєму донесенні «брату Богуславу, управителю братів міноритів в Богемії та Польщі» супутник Плано Карпіні францисканець Бенедикт Поляк [19]. У 1253 р. для проповіді християнства серед монголів була відправлена нова місія на чолі з Гійомом Рубруком. Також французький король Людовік IX поставив перед місіонерами завдання з'ясувати можливість укладення військового союзу з Великим ханом. У 1255 р. Гійом Рубрук повернувся в Європу і докладно описав свою подорож. В його звіті кілька разів згадується «земля Паскатір» – «тобто велика Угорщина», що лежала на річці Ягак (Яїк) в 12 днів шляху від річки Етілії і межувала з Волзькою Булгарією. Відповідно до джерела, «Мова паскатір і угорців – одна і та ж; це – пастухи, які не мають ніякого міста; країна їх стикається із заходу з Великою Булгарією ... З цієї землі Паскатір вийшли гуни, згодом угорці ...». Сам Рубрук в «Землі Паскатір» не бував, і чесно зізнається, що знає про неї «через братів проповідників, які ходили туди до прибуття татар». Мабуть, в місіонерському плані Велика Угорщина інтересу також не представляла, оскільки Рубрук повідомляє, що жителі Паскарта «були підкорені сусідніми булгарами і сарацинами, і багато хто з них стали сарацинами» [35, с. 122-123].

Велика Угорщина згадується в географічному розділі енциклопедії «Про властивості речей» Бартоломея Англійського (1250 р.): «Про Паннонію, яку також називають Унгарією. Паннонія – це провінція Європи, яка, колись зайнята гунами, від цього народу в просторіччі названа Унгарією. І вона, по Орозію, подвійна, тобто Велика і Мала. Бо Велика знаходиться у верхній Скіфії, розташованій за Меотійськими озерами, звідки гуни в [пошуках] місць полювання вперше вийшли і, йдучи через найширші простори боліт і земель по слідах оленів і [інших] звірів, знайшли нарешті землю Паннонії» [8, с. 84].

Історико-географічні назви «Леведія» і «Етелькуза» зустрічаються тільки в трактаті візантійського імператора Константина Багрянородного

«Про управління імперією», написаного між 948 і 952 рр. Константин Багрянородний (913-959), сучасник руської княгині Ольги, був дуже освіченою для свого часу людиною, володів енциклопедичними знаннями в самих різних наукових областях, які безперервно поповнював. Також він відомий, як автор літературних творів, таких як «Життєпис Василія», «Про феми», «Про церемонії візантійського двору». В гл. 38-40 трактату «Про управління імперією» [22, с. 159-163], призначеному для «внутрішнього користування», автор дає настанови своєму синові – спадкоємцю престолу Роману II, як «правити і керувати світовим кораблем», тобто, як правильно управляти імперією і зберігати її могутність. Імператор роз'яснює тонкощі зовнішньої політики Візантійської держави і досить докладно зупиняється на описі сусідніх народів, їх історії і традицій. Тут можна почерпнути відомості про сучасних імператору народи, в тому числі пачінакітів (печенігів), хазарів, аланів, болгарів, русів і слов'ян. що стосується Угорщини, то в трактаті вона називається «Туркія», а плем'я майбутніх засновників першої королівської династії – «турками». Константин Багрянородний докладно виклав складні перипетії долі племені «турків» під проводом військового вождя Леведія (Лебедія) і призначеного хазарами «архонтом» Арпада, їх нелегкі взаємини з сусідніми степовими народами, простежує шляхи міграції «турків» від початкового місця перебування – Леведії – до самої Паннонії. Трактат вважається єдиним твором X ст., що збереглися в оригіналі, і достовірність вміщених в ньому відомостей практично не викликає сумнівів.

Окремо потрібно розглядати лицарський роман Аноніма – невідомого нотаря угорського короля Бели III (1172-1196), написаний на рубежі XII-XIII ст. [15]. У цьому творі 10 з 57 глав присвячені розповіді про переселення стародавніх угорців на Дунай. Джерело перегукується з трактатом Константина Багрянородного «Про управління імперією»: в ньому так само міститься розповідь (правда, в абсолютно іншій інтерпретації) про переселення стародавніх угорців в Паннонію під проводом Алмуша і Арпада.

У тексті відсутні такі терміни, як «Magna Hungaria», «Леведія», «Ателькуза»: вихідний пункт названий Скіфією, «яку називають Дентумогер» [15, с. 91].

«У 884 році від Різдва Христового», – як то кажуть про це в хроніках з погодним викладом подій, – «сім правителів, які називаються Хетумогер, виступили з Скіфії на захід. Серед них був, і вождь Алмош, син Юдьєка, з роду царя Магога, який залишив по собі добру пам'ять, будучи їхніми князів паном і радником. Вийшов він зі своєю дружиною і сином Арпадом ... і великою, незліченною безліччю союзних народів з названої країни. Багато днів йшли вони степами, переправилися через річку Етіль на бурдюках, як прийнято у язичників, і ніде не зустрівся їм шлях, який би вів до міста або людського житла ... поки не увійшли в землю Русі, звану Суздаль» [15, с. 69, 71].

У творі Аноніма викликає інтерес і такий момент. Прийнято вважати, що ватажок Лебедій не згадується в інших джерелах, крім трактату Константина Багрянородного. Як пише О. В. Комар: «Анонім не знає імені Лебедія, але його існування навряд чи мало б бути відображеним у хроніці придворного секретаря Арпадів, що створює літопис чинної династії королів» [76, с. 187]. Дійсно, головним завданням придворного секретаря було звеличення правлячої династії, а в історії Константина Багрянородного Арпад і, тим більше, його батько Алмош виступають на другорядних ролях після Лебедія. Більше того, влада до Арпада перейшла, як подарунок, лише завдяки відмові від неї Леведія. Однак в творі того ж Аноніма Леведій, в дещо іншому амплуа і з дещо зміненим ім'ям, присутній, і, схоже, ми маємо можливість спостерігати приклад фальсифікації історії, коли героя нації до невпізнання вимазують в багнюці. У «Діяннях угорців» Алмош зі своїм племенем досягає головної мети свого походу на Захід – замку Хунг в Паннонії, де править якийсь «ішпан» – герцог Лаборц, який «незаконно» узурпував владу у священних володіннях Атілли, прямими спадкоємцями якого, нібито, є Алмош і його нащадки. Тільки після страти Лаборця, відбувається передача влади Арпаду [15, с. 78]. Тобто і в цьому джерелі

розвивається тема легітимації влади Арпада за участю все тих же знайомих нам з імператорського трактату персонажів Алмоша і Леведія-Лаборца. Тобто і в цьому джерелі розвивається тема легітимації влади Арпада за участю все тих же знайомих нам з імператорського трактату персонажів – Алмоша і Леведія-Лаборца.

В. Іванов пише: «Стародавня або Велика Угорщина, в якому б районі Урало-Волзького регіону вона не перебувала і який би зміст не вкладали в це поняття середньовічні і сучасні автори, була початковим пунктом перебування стародавніх маляр-протоугорців у Східній Європі, пунктом, в якому дравньомалярська культура, в найширшому сенсі цього слова, якийсь час зберігалася в максимально чистому вигляді ... » [69, с. 20].

Як бачимо, частина європейських середньовічних джерел давню прабатьківщину малярів – дунайських угорців *Magna Hungaria* міцно пов'язує з територією проживання башкирів на річках Етіль і Яїк, що межувала на заході з волзькими булгарами. Про перебування на цих землях малярів говорить і східна писемна традиція [48, с. 19]. З істориків першим, двісті років тому, ґрунтуючись на працях Юліана, Карпіні, Рубрука назвав територію Башкирії «батьківщиною угорців», «давньою батьківщиною угорських народів». М. Карамзін [73, с. 185]. Петербурзький сходознавець і гебраїст Д. А. Хвольсон, який спирався на східні джерела, вважав, що «первісне місце проживання угорців перебувало по обидва боки Уральського хребта, між Волгою, Камою, Тоболом і верхньою течією Яїка або Уралу» [43, с. 102]. Історик М. Я. Данилевський вважав, що до приходу в Лебедію «угри» повинні були десь «ономадитися». І це сталося в «передгір'ї Південного Уралу, теперішній Башкирії» [63, с. 235]. Цікаво, що в ХХ ст. ця концепція знайшла підтримку в археології. Більшість сучасних дослідників також локалізують *Magna Hungaria*, головним чином, на території Башкортостану, Челябінській обл. і східних районах Татарстану, – в ареалі поширення пам'яток кушнаренківської (VI-IX ст.) і караякупівської (VIII – поч. X ст.) археологічних культур і вважають її відправною точкою подальшої міграції

мадярських племен на захід [69, с. 81; 89, с. 131]. Витоки кушнарєнківської культури дослідники бачать в Західному Сибіру [90, с. 161], а відповідно караякупівської – в Південному Сибіру і Заураллі [54, с. 64].

У 1960-і роки уфимський археолог М. Мажитов, слідом за О. В. Шмідтом [122], висловлювався про приналежність стародавнім мадярам пам'яток бахмутинської культури [85, с. 71-74], проте пізніше вчений радикально змінив свою точку зору аж до повного заперечення наявності давньомадярських пам'яток на території Південного Уралу [86, с. 73]. Що стосується пам'яток кушнарєнківської культури, М. Мажитов датував їх VIII-XII ст. і вважав, що для неї «найприйнятнішою є назва “культура башкирів”». Дослідник вважав, що раз «починаючи з IX ст. угорські племена жили далеко на заході від Уралу, в країні Лебедії-Етелькузі», то «угорці легендарної країни Лебедія-Етелькуза і Паннонії IX-X ст. не могли залишити поселення і кургани Південного Уралу, що датуються IX-X ст. ... Приналежність курганів і городищ Південного Уралу VIII-X ст. башкирам як корінному башкирському населенню цього регіону очевидна» [86, с. 72]. Але ця точка зору не знайшла широкої підтримки серед дослідників. А. Х. Халіков вважав, що «легендарна Велика Угорщина в VII – початку IX ст. перебувала в області між Уралом і Волгою, обмежуючись на півночі нижньою течією р. Кама, на сході – Уральськими горами, на півдні – волго-уральськими степами, а на заході лівобережжям р. Волга» [116, с. 45]. Р. Г. Куєєв, ґрунтуючись на «історико-критичному огляді літератури і джерел», дійшов до висновку, що «Велика Угорщина» розташовувалася «на лівобережжі Волги, в долинах річок Великий Черемшан, Кундурча, Сок, Кинель в безпосередньому сусідстві від волзьких булгар», досягаючи на сході «району вододілу річок на Бугульмінській височині» [82, с. 178]. «Десь в межах Урало-Волзького регіону» розміщує *Magna Hungaria* і В. А. Іванов, але, втім, тут же уточнює: «Весь корпус наявних в нашому розпорядженні джерел ... цілком виразно підтверджує висновок Е. Халікова про тотожність території *Magna Hungaria* з сучасним Башкортостаном». На думку історика

поховальний обряд, асортимент і склад караякупівських могильників «виявляє дуже багато спільних рис з обрядом давньоугорських могильників» періоду набуття угорцями Батьківщини на Дунаї»». Дослідник вважає, що «стародавні угорці-мадяри, предки сучасних угорців і угри-караякупівці – суть споріднені народи, а легендарна країна «Давня, або Велика Угорщина» – територія поширення пам'яток караякупівської культури на Південному Уралі і в Приураллі [69, с. 82-83].

Як залишені стародавніми мадярами, сучасні дослідники розглядають і пам'ятки пермських культур епохи середньовіччя: неволінської, ломоватівської, полемської, таким чином розширюючи межі *Magna Hungaria*. Це, в свою чергу, викликає різку критику з боку вчених – дослідників історії Приуралля, які вважають названі культури, такими, що належать пермському етносу [65, с. 50].

«Найзахіднішу частину» *Magna Hungaria* археологи бачать в Середньому і Самарському Поволжі, де досліджуються комплекси поселень, сумісних, на їхню думку, з саргатською, караякупівською, кушнаренківською культурами і датуються IV-X ст. [84, с. 310]. В. Іванов, який досліджував кілька одиночних поховань в районі Самарської Луки характеризує їх, як маркери шляху міграції стародавніх угрів на Захід в кінці IX ст. [69, с. 89-96].

Проблема локалізації територій Лебедії і Ателькузи в історіографії не має однозначного вирішення. За свідченням візантійського імператора Константина Багрянородного, «народ турок мав давнє поселення поблизу Хазарії, в місцевості, що називалася Лебедія». Ці «турки» «жили разом з хозарами протягом трьох років» і перебували з ними в союзницьких відносинах, брали участь у війнах, їх ватажок Лебедій був одружений на благородній хазарці [22, с. 159]. Тут потрібно уточнити одне питання. Багато дослідників намагаються акцентувати увагу на трьох роках, які «турки» жили разом з хозарами, тим самим обмежуючи існування Лебедія трьома роками. При цьому якось «за бортом» залишається визначення «давнє», дане імператором поселенню «турків» в Лебедії. «Давнє» – це може означати і сто

років, і двісті, і триста. Тобто, це місцевість, де «турки» проживали з незапам'ятних часів. За версією імператора, назва «Лебедія» походить «від імені їх першого воєводи», якого звали Лебедій. Імператор повідомляв, що «в цій місцевості ... тече річка Хідмас, яка називається також Хінгілус ... В ті часи вони не називалися турками, а називалися з невідомої причини савартами-асфали. Турків було сім племен ... [22, с. 159]».

М. Карамзін розмістив «країну Лебедію» на території сучасної України: від міста Лебедина, розташованому на однойменному озері до дніпровських порогів і річки Інгулець [73, с. 101]. К. Я. Грот, підтримуючи думку М. Карамзіна, приводив в якості доказу місцеві гідронімічні назви: річки Угра, Угрин, Лебедянь [62, с. 212-214]. С. Плетньова вважала, що «визначити точно місце розташування Лебедії неможливо», з тієї причини, що вона «археологічно ... невловима, так як угорці не залишили там характерних для них пам'яток» [97, с. 63]. На думку дослідниці Лебедія, можливо, розміщувалась на р. Інгулець або р. Інгул – притоках Дніпра і Південного Бугу [98, с. 103]. Є. Халікова вважала, що країна Лебедія розміщувалась по лівобережжю Середнього Дону, десь в околицях сучасного міста Воронежа [98, с. 77]. В. Іванов вважає, що Лебедія «знаходилась у південній межі Середньодніпровського лісостепу в межиріччі Дніпра і Сіверського Дінця» [69, с. 108]. Однак на думку угорського археолога А. Тюрка, «В районі Дону і Сіверського Дінця, де раніше розміщували Лебедію, відсутні археологічні сліди етносу, який переселився б сюди з Уралу в проміжку між VI-VIII ст.», і припустив, що Лебедія «була окремим місцем проживання предків угорців, а була лише частиною – цілком ймовірно, східною – Етелькузою» [110, с. 269]. Викликає інтерес свіжий погляд на Лебедію українського археолога О. В. Комара, який пропонує таку гіпотезу: «Звернемо увагу на різночитання списків Константина, де замість Хідмáς знаходимо форми Хілмáς і Ховмáς. Особливо цікава остання форма Ховмáς, нагадує назва р. Кама (Идиль, Идель арабських джерел). «Озвучені»

версії гідроніма («Кідма», «Кума») дозволяють повернутися до «контекстуальної» локалізації Лебедії за Волгою» [76, с. 184].

В 1964 р. мордовський археолог П. Д. Степанов писав, що Лебедія знаходилась в Приураллі і представлена пам'ятниками бахмутинської культури «в широкому її розумінні»: Бірський могильник, Каратамакський могильник, Новотурбаслінський могильник і селище, Кушнаренківський могильник, городище Уфа-II, пам'ятки бахмутинської культури) [107, с. 146]. Як зауважує О. В. Комар, «ключем для локалізації Лебедії залишається загадкова річка “Хідмас”» [76, с. 24]. З повідомлення імператора слідує, що «в цій місцевості, вже названої Лебедією, тече річка Хідмас, яка називається також Хінгілус» [22, с. 159]. В Башкортостані однією з найбільших річок є Дема, ліва притока річки Білої. Її гирло знаходиться в межах міста Уфа, а початок Дема в Федорівському районі Башкортостану. Назва походить з башкирської мови, що перекладається як «дім» – «вир», «глибоке місце в річці». Інша назва річки Кук-Ідель – «синя (небесна) річка». Дослідник припускає, що загадкова річка Хідмас-Хінгілус – це Дема, береги якої густо усипані пам'ятками караякупівського і кушнаренківського типу [76, с. 184]. Саме ж слово Лебедія – ймовірно, просто тюркський вираз «елебез» (башкирською звучить, практично, як «елебед» («елебез») – «наша земля, країна», використане інформаторами Константина Багрянородного. Ім'я Лебедія, можливо, утворене з титулу ватажка – ельтебер, на думку фахівців, звичного для ватажків тюркських степових племен і племінних союзів [75, с. 315].

В Оренбурзькій області відомі дві пам'ятки кушнаренківської і караякупівської культур, що підтверджують, на думку дослідників, гіпотезу про маршрут міграції стародавніх мадярів з Уралу, «в тому числі через степи Оренбурзької губернії» [81, с. 234]. Для нас представляє особливий інтерес те, що ці пам'ятники розташовані на кордоні з Башкортостаном – в Червоногвардійському районі на р. Турганік і в Жовтневому районі на р. Салмиш – в безпосередній близькості від верхів'їв річки Дема, яка в своїй

течії захоплює і невелику територію на півночі Оренбурзької області. Можливо, це південні межі Лебедії [96, с. 14].

Етелькьоз (Ателькузу) сучасна історіографія розміщує ще далі на заході – в межиріччі Дністра і Серету [69, с. 109; 91, с. 127; 104, с. 117]. Така локалізація ґрунтується на загдці Константином Багрянородним річок Варух (Дніпро), Куву (Буг), Трулл (Дністер), Врут (Прут), Серет і доволі таки сумнівному тверджені, що «слово “атиль” фінно-угорське і означає “річка”» [94, с. 128]. О. В. Комар в одній зі своїх статей детально пояснює походження терміну «Ателькуза»: «Етимологія назви «Ателкузу» як «межиріччя» повторюється як безальтернативна практично у всіх російськомовних роботах. Реалії набагато складніші ... Реконструйована назва “Етелькьоз” (Etelköz) включає тюркський компонент Ätil/Etel («велика річка», що слугував у досліджуваний період для цілого ряду народів назвою Волги, і угорський суфікс -köz, що використовується для формування назв припток, басейнів річок, простору між рікою і її притоками. Інформатор досить чітко вказав, що перший компонент є назвою річки “Етель”, але в сумі слово означало простір між двома річками, звідки візантійці і вивели назву другої річки – “Кузу”» [76, с. 183].

В регіоні між Дніпром і Дністром, дійсно, досліджені пам'ятки «суботцівського горизонту», що представляють собою близько півтори десятка поховань, розкиданих на величезній території 240×160 км, що вважаються сполучною ланкою між «давньомадьярськими» пам'ятками Урало-Поволжя і, власне, Карпатською улоговиною на Дунаї [78, с. 166; 112, с. 26]. О. В. Комар вважає, що вони синхронні пам'яткам великотиганського типу на Нижній Камі і відносяться до самого кінця IX ст. [76, с. 222]. Однак, до цього ж часу дослідники відносять і пам'ятки лісостепової зони Південного Уралу: Уелгі, Старохалілове, Синьоглазове, Стерлітамакський та ін., що мають яскраві паралелі в поховальному інвентарі з власне угорськими пам'ятками Карпатської улововини періоду «набуття Батьківщини» [53, с. 143]. На думку М. Мажитова, «ці географічні орієнтири дозволяють чітко

локалізувати країну Лебедію-Ателькузу в просторі між гирлом Дунаю і Дніпром», «ближче до узбережжя Чорного моря» [87, с. 153]. Однак С. А. Плетньова датувала суботцівський і крилоський могильники X ст., тобто синхронними угорським пам'яткам періоду «набуття Батьківщини». Лише для одиночного поховання в с. Менвелівка в Придніпров'ї вона допускала датування IX ст. Сімейний могильник на Інгулі археолог датувала кінцем X ст. і була змушена констатувати, що «поховань угорців часів Лебедії і Ателькузи до сих пір не виявлено». Таку малу кількість мадярських пам'яток С. Плетньова намагалася пояснити нечисленністю міграційної хвилі – «невелика група», кочовим способом життя, нетривалістю перебування на цих територіях і винищенням печенігами [98, с. 103-113]. Як зазначає В. Іванов, до IX ст. дослідники безперечно відносять лише одиночне Твердохлібовське поховання, «а Заплавське поховання може бути віднесене до цього ж часу» [69, с.]. На незначну кількість археологічного матеріалу між Волгою і Дніпром також звертають увагу і угорські дослідники [112, с. 28]. Однак, як стверджує А. Тюрк, радіовуглецеві дослідження дозволяють датувати пам'ятки суботцівського типу, які «з великим ступенем ймовірності вимальовують відому з письмових джерел територію Етелькьозу», другою половиною IX ст. [110, с. 268]. Між тим, за словами самарського археолога М. Ліфанова, ця обмеженість – лише результат складності фіксації розрізнених поховань в степовій зоні. Виявити їх можна тільки при випадковому руйнуванні. Методики цілеспрямованого їх пошуку поки просто немає. У той же час, маючи в своєму розпорядженні Лебедію і Ателькузу на заході, відповідно, всі археологічні так звані «сліди угромадярів», виявлені в Урало-Поволзькому регіоні, трактуються дослідниками, як пам'ятки втраченої угорцями Magna Hungaria. Тим часом, з розповіді Константина Багрянородного випливає, що після вторгнення в Лебедію печенігів, «турки» були змушені оселитися «в місцях, названих Ателкузою» [22, с. 159-161]. В цьому місці слід особливо наголосити: з повідомлення імператора випливає, що ще до приходу цих «турків», дана територія носила

назва «Ателкуза». Тобто говорити про те, що переселенці, будь то «угри» або «турки», створили якусь нову етногеографічну область під назвою «Ателькуза», не доводиться. Вона так називалась до їхнього приходу [110, с. 268].

На думку П. Д. Степанова, інформація про річки Варух, Куву, Трулл, Врут, Серет, є повідомленням імператора «про останній етап» шляху «турків» перед Угорщиною: «Саме звідси, на запрошення візантійського імператора Лева, виступили турки на війну з Симеоном (Болгарським), який пізніше, в союзі з печенігами, розбив їх, і вони були змушені піти на територію сучасної Угорської Народної Республіки» [108, с. 145]. Таким чином, в трактаті згадується не два, а три регіони проживання «турків» до їх переселення в Карпатську улоговину. Сам Константин Багрянородний дав пряму вказівку, де шукати Ателькузу: «А місце, в якому раніше знаходилися турки, називається за назвою річок, що там протікають – Етель і Куза ...» [22, с. 165]. Деякі дослідники підкреслювали в своїх роботах цей момент, зокрема, П. Д. Степанов, який вважав, що дана інформація «прямо вказує на Поволжя». Грунтуючись на матеріалах розкопок на городищі Ош-Панда і сусідніх пам'яток, які належали до іменьковської археологічної культури, вчений вважав, що Ателькуза знаходилась в Середньому Поволжі і на Сурі. На думку археолога, «саме звідси угро-мадяри могли бути запрошені хазарським каганом» [108, с. 145-146]. Е. Усманов висловив думку, що фраза Константина Багрянородного про річку Етель є ключовою для визначення місцезнаходження Ателькузи [113]. Однак більшість фахівців звично ігнорує слова імператора. Мовознавцями підтверджується тюркська етимологія гідроніма Атіль (Ітіль, Атель, Ідель). Як зазначав відомий мовознавець, фахівець з башкирської топонімії, доктор філологічних наук А. Камалов, в давнину назву «Атіль» було закріплено за річкою Волгою, а ще пізніше набуває нового лексичне значення – «річка» і з плином часу поширюється на кілька гідрографічних об'єктів Волзько-Камського басейну. Але все ж ареал вживання цього гідроніма обмежений. Наприклад, в сучасній

татарській мові термін «ідел» має два значення: «річка» і «Волга», в башкирській: «велика ріка» і «Біла». У топонімії Башкортостану зафіксовано сім гідронімів, в складі яких бере фігурує слово «ідел» [72, с. 20]. З приводу походження самого терміна Атіль або Ітіль існують різні думки. В історіографії, як правило, рівноправно фігурують обидві форми: Атил(ь) і Ітіл(ь) [94, с. 164]. О. В. Комар резонно зауважує: «Гіпотеза про те, що стародавні мадьяри свідомо використовували тюркське слово «Етел» для позначення будь-якої “великої річки”, а не конкретного гідроніма ... не узгоджується з даними середньовічних угорських хронік» [76, с. 183]. Що, втім, не завадило археологу розмістити річку Атіль над Чорним морем [76, с. 185]. У випадку з Ателькузою в історіографії, схоже, тільки для того, щоб якось зв'язати «Атіль» с дніпровським басейном, скористались його значенням «велика ріка». Разом з тим, друга частина розглянутої географічної назви Ателькуза (угор. *Etelköz*) ототожнюється з терміном вже з сучасної угорської мови: «köz» – «проміжний простір» [104, с. 123]. Ось такими складними шляхами було породжене «Межиріччя» в давньоугорській історичній географії. Але, виявляється, гідронім «күз» є «місцевим» на Південному Уралі. Практично у всіх тюркських мовах слово «күз» (башк. «күз») має значення «око», причому його похідні дуже часто вживаються для позначення джерел і струмків. Даний термін присутній і в башкирській мові: слово «күз» і його давніший варіант «көз» наявні в багатьох гідрографічних термінах і назвах Південного Уралу, наприклад, Күзбеләк, Күзкәй, Күз, Күзйилга, Күзле, Күзлешішмә, Күзгәнәк – назви джерел. Слово «күззәу/көзләу» у багатьох районах Башкортостану служить для позначення верхів'я, витоків річки. На території сучасного Башкортостану в Кігінському районі (с. Алагузово) один з притоків річки Ік носить назву Күззәу, є навіть річка Кузь-Елга в Білоріцькому районі, а всього лише відомих гідронімів за участю слова «күз» в республіці кілька десятків [72, с. 30].

Виходить, що географічну назву Ателькуза слід трактувати не інакше, як «верхів'я, виток р. Атіль». І, значить, територія Ателькузи не вимагає

спеціальної локалізації, сама назва вказує на її місцезнаходження. Виходить, що інформатори без спотворень, донесли до вух візантійського імператора Константина Багрянородного тюркська (можливо, саме башкирська) назва одного з місць проживання «турків» до набуття нової карпатської «батьківщини» – Атіль кұзе, верхів'я Атіля. Тепер виникає питання: де, на думку середньовічних авторів, знаходились витoki Атіля, де його верхів'я? Коли ми говоримо про початок Волги, то, як правило, згадуємо Валдайську височину, Оковський ліс і село Волговерхов'я. Однак р. Атіль середньовічних джерел – це не зовсім Волга в сучасному розумінні її географії, і початок брала зовсім в іншому місці. У творі невідомого автора, написаному близько 982 р. «Кордони світу зі сходу на захід» говориться: «Ще одна річка – Атіль, що починається на тій же горі на північ від Артуш; це могутня і широка річка, що протікає через країну кимаків аж до селища Чубин; потім вона тече в західному напрямку вздовж кордону між гузами і кимаками поки не мине булгар; потім вона повертає на південь, протікаючи між тюркськими печенігами і бургасами, перетинає місто Атіль, що відноситься до хазарів ..., і впадає в Хазарське море» [71, с. 68]. Схожа інформація про протікання річки міститься і у ал-Істахрі [71, с. 65-66]. Арабський географ XII ст. ал-Ідрісі прямо говорить, що «річка Атіль бере початок на сході, в області басджирітів, потім тече між [землями] баджнаків і булгар, будучи кордоном між ними. Вона тече на захід, поки не пройде позаду булгар; потім знову відхиляється на схід» [79, с. 111].

Б. Рибаків, вивчаючи знамениту карту Ідрісі, відмічав такий момент: «На сході показана річка Атіль, що не співпадає з жодною сучасною річкою, а є знаходиться очевидно, у витоків річки Білої (“Біла Воложка” руських літописів XVI ст.), в середній течії – Камою, а від Камського гирла до моря – Волгою» [105, с. 10-11]. Про витoki Атіля: «Три витoki р. Атіль – це, очевидно, річки Біла, Уфа і Ай, що витікають з Південного Уралу. Права притока р. Атіль, зображена на карті Ідрісі між її витоків і поворотом на південь, – майже безсумнівно Кама в її верхній течії. Від Слабуги до гирла

вона входила в поняття річки Атіль, і лише після Камського гирла стародавня Атіль співпадала з нашою Волгою» [105, с. 26].

Приблизно так само, як на Сході, розуміли течію річки Атіль і європейські автори. Придворний клірик угорського короля Ласло IV Шимон Кезаї виділяв в Скіфії дві великі річки. Одна з них, «Дон, яка називається угорцями Etol», впливає з Скіфії, «але проходить через Рифейські гори» (Урал). Інша річка – Тогоро тече в протилежний від Атіля бік – до Північного моря [46, с. 349]. На думку українського археолога О. В. Комара, такими властивостями (Тогоро) володіє тільки одна річка «в окрузі» – Біла [76, с. 186]. На думку Е. Усманова, річка Тогоро – це Волга до місця злиття з Камою, Тир, Тигрі інших західноєвропейських джерел [113, с. 128]. В. Л. Єгоров, вивчаючи італійські карти періоду Золотої Орди, зокрема, карти А. Дульцера (1339 р.), братів Піцігані (1367 р.), Каталонського атласу (1375 р.) та джерела, констатує: «Витоки Волги (Еділь) відповідно до уявлень XIV ст. розміщені в Сибіру, за Уральським хребтом. В даному випадку за її основне русло прийняті Кама і Біла. Власне, Волга, що тікає з заходу на схід через межі Росії (Роксія), названа річкою Тір» [113, с. 128]. Потрібно зауважити, що Марко Поло називав річку Волгу Тигрі: «Вийшовши звідси, переправилися через річку Тигрі і сімнадцять днів йшли пустелею. Не було тут ні міст, ні фортець, одні татари зі своїми наметами та стадами» [21, с. 45]. С. Аннінський вважав, що під річкою Етіль, де місіонер Юліан зустрів своїх східних одноплемінників, мається на увазі річка Біла [33с. 81]. Таким чином, згідно зі свідченнями середньовічних джерел, річка Атіль бере початок в горах на сході і тече на захід, а потім повертає на південь. Тобто, під Ітілем розуміли не Волгу в сучасному значенні, а р. Білу до місця впадання в Каму, Кама до злиття з Волгою, Волга від місця впадання в неї Ками і до Каспійського моря. Треба зауважити, що, дійсно, витoki р. Біла знаходяться в Уральських горах – на східному схилі хребта Аваляк на висоті 744 метрів в 6,5 км від села Новохусаїнове Учалинського району. Про те, що Атіль у стародавніх авторів починається Білою річкою, відзначали багато

дослідників, в тому числі В. Іванов і М. Мажитов [69, с. 36; 87, с. 136]. На думку відомого археолога Н. Л. Членової, «уявлення про те, що витік Волги – це річка Біла, рудиментарно збереглося до цих пір в її російській назві “Біла”, спочатку, в XVI ст. – «Біла Воложка» (тобто Біла Волга), що є калькою тюркського Ак-Ідель» [120, с. 228].

Виходить, що за умови уважного прочитання джерела, у дослідників, в цілому, немає ніяких серйозних підстав для локалізації Ателькузи десь «між Дніпром і Серетом» і ототожнення її з пам'ятками суботцівського типу. Трактат розповідає про «внутрішню» міграцію «турок» на Південному Уралі з одного місця поселення в інше – з Лебедії в Ателькузу – в межах басейнів річок Деми і Білої. Отже, Ателькуза (верхів'я Атіля) і Лебедія були розташовані там же, де нині прийнято локалізувати *Magna Hungaria* – на території сучасного Башкортостану і сусідніх з ним регіонів, в ареалі пам'яток кушнаренківської і караякупівської археологічної культур. Європейські джерела, в яких згадується прабатьківщина угорців «*Magna Hungaria*», з'явилися пізніше трактату Константина Багрянородного майже на три століття. Трактат імператора розглядає походження «турків» і називає дві місцевості, які, по думку Константина Багрянородного, є їх прабатьківщиною – Лебедія і Ателькуза. Європейські джерела також розповідають про прабатьківщину угорців і називають її «*Magna Hungaria*». Причому практично в усіх середньовічних наративних джерелах, як ми з'ясували, мова йде про територію історичного Башкортостану. Але ні в одному з цих джерел ми не знайдемо інформації про послідовну міграцію стародавніх угорців з «*Magna Hungaria*» в Лебедію і Ателькузу.

У другій половині IX ст. об'єднання Хетумогер – союз семи угорських племен в Північному Причорномор'ї очолив вождь Алмош. До цього союзу, в ході процесу «набуття батьківщини», приєдналися кавари (частина хазар; в західних анналах свідчення про каварів міститься під 881 р. [22, с. 394]) та інші етнічні групи. Дане об'єднання і вирушило згодом завойовувати нову батьківщину в Паннонії.

Західні, в тому числі угорські джерела різняться в датуванні часу появи предків угорців – мадяр на території Паннонії, де згодом виникло королівство Угорщина. Шимон Кезаї називає 872 рік: «Отже, в правління ... в ... Італії, Людовіка, сина Лотаря... в рік від Втілення Христового 872-й гуни (Hunni), або угорці (Hungari), увійшли в Паннонію [46, с. 349]. В Угорському хронікальному зводі XIV ст. вказаний 888 рік: «Початок другої хроніки угорців... Отже, в правління в Італії.. Людовика, сина короля Лотаря, в рік від Втілення Ісуса Христа вісімсот вісімдесят восьмий мадьяри (Magori) по-народному, ... а на латині – угорці (Hungari) ... увійшли в Паннонію...» [11, с. 353].

В «Хроніці Регіона Прюмського» (бл. 907-915 pp.) сказано: «В літо від Втілення Господня 889-е ... з власної країни, названий народ (угорці) був вигнаний сусідніми йому племенами, які зветься печенігами ...» [36, с. 45], після чого угорці приходять в Паннонію [124, с. 281]. Однак дослідники вказують на помилковість такого датування. Коментатори текстів так пояснюють появу подібних дат. Датування Регіона переселення угорців на Середній Дунай 889 р. навряд чи вірне; зазвичай приймається інша дата – 896/7 р. Можливо, хроніст використовував візантійське датування за александрійською епохою (897 р. + 5500 = 6397 р.), перерахувавши її на рік від Різдва Христового за константинопольською ерою (6397 р. – 5508 = 889 р.) [93 а, с. 109]. У цьому випадку дату «Угорського хронікального зводу» – “888 р.” (яка, цілком імовірно, перебуває під впливом датування переселення угорців на Дунай, яка дається в «Хроніці» Регіона), за таким принципом слід перерахувати в 895/896 р., що співпадає з хронологією подій, описаних у візантійських джерелах [124, с. 281].

Сучасні вчені так описують ситуацію переселення угорців у Паннонію. Як свідчать угорські джерела, після смерті верховного вождя стародавніх угорців Алмоша (бл. 884-895 р.), на чолі союзу угорських етногруп став його син Арпад, на ім'я якого династія угорських вождів, а потім королів називається Арпад (Арпадовичі) [22, с. 396]. Однак свідчення ряду джерел,

де фігурує Арпад, дозволяють припустити, що в кінці IX ст. головним вождем союзу громад був Кúрсан – він займав посаду Кенде (сакрального вождя), а Арпад був його співправителем [22, с. 163-165]. У 894 р. (або 895 р.) вожді союзу угорських етногруп (Курсан і Арпад) уклали угоду з послами Лева VI Мудрого про допомогу візантіяцям в боротьбі проти болгарського царя Симеона [22, с. 396]. Укладення угоди Арпада і Курсана з візантіяцями супроводжувалося отриманням мадярами імператорських дарів. Ця боротьба мала важливі наслідки для долі угорського народу. Спочатку угорські загони здобули ряд перемог над болгарами [22, с. 396]. Мадяри скориставшись тим, що Симеон I був зайнятий на півдні боротьбою з військами Візантійської імперії, і вони спільним ударом з Візантією розбили болгарську армію Симеона I [22, с. 396]. «Після цього, покликані Левом, христоробивим і пріснопам'ятним василевсом, вони переправилися [через Дунай] і, воюючи проти Симеона, наголову розбили його, наступаючи, дійшли до Преслава [столиці Болгарії з 893 р.] і замкнули його в фортеці за назвою Мундрага [Мадара – фортеця і релігійний центр Першого Болгарського царства в північно-східній Болгарії], повернувшись потім у власну країну. У той час архонтом вони мали Ліундіку [угор. Левенте], сина Арпада» [22, с. 163-165]. Дослідники припускають, що Левенте був вождем кавара (однієї з етнічних груп, що входили до складу давньоугорського союзу) і воєначальником мадярів [22, с. 396].

З 895 р. між моравськими правителями Моймиром II і Святополком II спалахнув конфлікт, в результаті якого почався розпад Великої Моравії. Нова небезпека для Великої Моравії виникла тоді, коли угри перетнули Карпати, щоб назавжди оселитися на рівнинах Паннонії (в 895-896 рр.). події розвивалися наступним чином. У 895 р. Симеон I уклав мирний договір з Візантією [22, с. 396]. В результаті Симеону вдалося відбити натиск угорців, а головне – направити у 895 р. печенігів на стоянки угорців в Нижньому Подунав'ї [22, с. 396]. Напад печенігів змусив у 896 р. союз угорських етногруп піти звідти в Середнє Подунав'я [70, с. 95]. «Однак після того як

Симеон знову помирився з василевсом ромеїв і знайшов безпеку, він знісся з пачінакітами [печенігами] і вступив з ними в угоду з метою нападу на турків [мадярів] і знищення їх. Коли турки вирушили у військовий похід, пачінакіти разом з Симеоном прийшли проти турків, винищили повністю їх сім'ї [22, с. 396] і нещадно прогнали звідти турків, які охороняли свою країну. Турки ж, повернувшись і знайшовши свою країну настільки спустілою і розореною, оселилися в землі, в якій проживають і нині і яка називається, як сказано, за вищезгаданими назвами річок. А місце, в якому раніше знаходилися турки, називається за назвою річки, що там протікає – Етель і Кузу [угор. Етелькьоз], де з недавнього часу розселяються пачінакіти. Отже, турки [тобто мадяри], гнані пачінакітами, прийшли і оселилися в землі, в якій живуть тепер» [22, с. 165]. Отже, повідомлення носить сліди угорської версії в поясненні причин їх відходу в Середнє Подунав'я [110, с. 270].

У 895 р., в зайнятій фортеці Хунг (суч. Ужгород) [15, с. 87] на Закарпатті, «вождь Алмош, зібравши нараду і привівши до присяги своїх людей, ще за свого життя зробив вождем і повелителем сина свого Арпада, і назвали Арпада вождем Хунгварії» [15, с. 88].

Таким чином, в подальшому переселенням мадярів в Паннонію повинен був керувати вже Арпад. «З цих ватажків [мадярів] найбагатшим і найродовитішим був Арпад... Саме цей Арпад зі своїм родом першим проник через Руські Альпи...», тобто через Карпати [46, с. 350]. В результаті у 896 р. союз угорських етногруп («племен»), перейшовши Карпати, з'явився в Середньому Подунав'ї. Угорська традиція говорить про перехід угорських племен через Верецький перевал в Північних Карпатах – в Закарпаття і Угорщину, а також через кілька карпатських перевалів в Трансільванію [70, с. 95]. Дехто з угорських вчених припускає, що угорці вже з 862 р. взяли під контроль маршрут через Верецький перевал і допускають ймовірність розселення окремих їх груп у північно-західній частині Верхнього Потисся у другій половині IX ст. Ця теза ґрунтується на наявності найбільш давніх пам'яток давньоугорського археологічного матеріалу на Закарпатті [101, с.

375]. Однак ужгородський історик І. Прохненко вважає цю аргументацію недостатньою, оскільки «для походів угорців Ателькузи в 60-х рр. IX ст. використовувався Дунайський коридор і немає жодного свідчення про їх проходження в ці часи через територію Верхнього Потисся. Письмові джерела, відносність застосованого І. Фодором поняття “архаїчні” пам’ятки, відсутність жорсткої хронології давньоугорських старожитностей періоду проникнення – все це в комплексі не дозволяє фіксувати появу угорців в районі Верецького перевалу раніше 898 р.» [102, с. 375].

Маршрут угорців, вказаний Шимоном Кезаї, означає, що угорці перейшли Карпати по північних перевалах – в районі верхів’їв Тиси [123, с. 148]. Маршрут угорців в «Угорському хронікальному зводі» відрізняється від маршруту, представленого Шимоном Кезаї. Згідно «Зводу» угорці переходили Карпати південніше, потрапивши в Трансільванію [11, с. 355]: «... Протягом трьох місяців угорці спустилися з гір і прийшли на кордон королівства Угорщини, тобто в Трансільванію...» [124, с. 148]. Дане джерело згадує також тимчасове перебування угорців в Трансільванії, яка фігурує під назвою Семиграддя [11, с. 355], тому що в Трансільванії угорці будують собі сім земляних укріплень, де й перебувають деякий час. Тому-то і називають той край Семиграддям [11, с. 355]. Після цього угорці вибирають собі сім ватажків і рухаються далі [11, с. 355].

Давньоруському літописцю Нестору (XI ст.) був відомий шлях угрів (тобто мадярів) через Угорські (Карпатські) гори [95, с. 176] в Паннонію – на Дунай, де вони і поселились [70, с. 95]. Нестор при написанні своїй «Повісті временних літ» (поч. XII ст.) користувався даними раніших літописців. У одного з них під 898 роком (від створення світу 6406 р.) Нестор виклав розповідь про прихід угорців на їхню нову батьківщину. Припускають, що давньоруський літописець відтворив свідчення про прихід угорців в Середнє Подунав’я. «...И устремишася через горы великия яже прозвашася горы Угорския, и почаша воевати на живушя ту волхи и словѣни. Сѣдяху бо ту прежде, словени и волохове прияша землю словенску. Посемъ же угри

прогнаша вольхи, и наслѣдиша землю ту, и сѣдоша съ словѣны, покоровше'я подь ся, и оттоле прозвася земля Угорьска» [34, с. 21]. Тобто, переваливши через гори, які згодом стали називатися Угорськими (Карпати), мадяри вступили в Паннонію, де їм довелося воювати зі словенами і волохами. В результаті цієї війни волохи були вигнані, а словени підкорені уграми, і басейн Нижнього Дунаю, за ім'ям його нових власників, став називатися Угорською землею [95, с. 176]. В результаті, на рубежі IX і X ст. угорці-угри знайшли свою нову батьківщину на Дунаї в колишній римській провінції Паннонія у війнах з Візантією і спадкоємцями Франкської імперії Карла Великого.

Як археологічні, так і писемні джерела свідчать про три регіони проживання угорців в процесі їхнього просування на захід в IX ст. В ході цієї міграції відбувалися процеси політичної консолідації, які сприяли порівняно швидкому створенню Угорської держави в Європі. Під час цієї епопеї мадяри зберігали всі основні елементи язичницької культури своїх предків, принісши їх в Паннонію. У багатьох могильниках X ст. цього регіону фіксуються прояви характерні і для кушнаренківсько-караякупівських некрополів IX ст. Урало-Поволжя.

Таким чином, за умови уважного прочитання трактату «Про управління імперією», у дослідників немає ніяких серйозних підстав для локалізації Ателькузи десь «між Дніпром і Серетом» і ототожнення її з пам'ятками суботцівського типу. Трактат розповідає про «внутрішню» міграцію «турків» на Південному Уралі з одного місця поселення в інше – з Леведії в Ателькузу – в межах басейнів річок Деми і Білої. Отже, Ателькуза (верхів'я Атиля) і Леведія були розташовані там же, де нині прийнято локалізувати Magna Hungaria – на території сучасного Башкортостану і сусідніх з ним регіонів, в ареалі пам'яток кушнаренківської і караякупівської археологічної культур.

РОЗДІЛ 2. СОЦІЛЬНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ, ПОЛІТОГЕНЕЗ ТА ОСВОЄННЯ НОВОЇ ТЕРИТОРІЇ У ПОДУНАВ'І

З середини I тис. н.е. у мадярів починається процес соціальної диференціації, пов'язаний з переходом угорців до класоутворення, чи соціальної диференціації. В результаті, як зазначають дослідники, до VIII ст. в угорців виділяється прошарок общинної знаті [70, с. 90]. Однак, за повідомленням східних авторів, спочатку зовні навіть багаті люди виглядали як «прості люди»: «Вони – люди вельми багаті, але прості люди ... (Люди ці) приємної зовнішності і вселяють страх» [66, с. 52]. «Вони дуже багаті, але неблагородні ... Люди благовидні і вселяють благоговіння» [66, с. 52]. Можливо, вказівка на те, що мадяри – люди багаті, але «неблагородні», «прості люди», тобто низького походження – може бути витлумачено як вказівка на переважання у них в даний період рядових общинників, коли мадярські общинники виступали, в основному, як однорідне, соціально слабо диференційоване суспільство, в якому не було ще помітний поділ на общинну знать і рядових общинників.

За повідомленнями джерел, можна говорити про те, що у стародавніх угорців існувало сім територіальних громад, яким відповідало сім етнічних груп (грец. «племен») [124, с. 143]. «Турків (мадяр) було сім племен» [22, с. 159]. Назви всіх семи етногруп угорців разом з хазарськими каварами, що приєдналися до них в Леведії (крім каварів, в Карпато-Дунайський басейн з мадярами також переселились алани і печеніги) [103, с. 173], можна знайти лише в одному нарративному джерелі – трактаті Константина Багрянородного, в главі 40-й [22, с. 162-163] («Про роди каварів і турків», тобто угорців): «Перший цей вищеназваний рід каварів, який відколовся від хазар, другий – рід Некі, третій – Мегері, четвертий – Куртугермат, п'ятий – Таріана, шостий – Генах, сьомий – Карі, восьмий – Касі. Так, об'єднуючись один з одним, кавари разом з турками (мадярами поселились в землі (мадяр...))» [22, с. 163]. Про мадярське походження інформації свідчить

відповідність грецьких форм мадярським назвам етногруп: Ньєк, Медьєр, Кюрт і Д'ярмат, Тар'ян, Еньо, Кер, Кесі [124, с. 173]. Перші дві назви – фінно-угорського, решта – тюркського походження [124, с. 174]. Мадярські форми назв племен збереглись приблизно трьохстах топонімах королівства Угорщини. Таким чином, достовірність приведених імператором Константином назв підтверджують дані топонімії [124, с. 176].

Спочатку кожна з семи етнічних груп угорців очолювалася своїм «великим вождем» [15, с. 95]. За повідомленням Константина Багрянородного, в той час кожна з семи етнічних груп мадярів управлялася своїми вождями, які називалися воєводами: «Турків (мадяр) було сім племен, але архонта над собою, свого чи або чужого, вони ніколи не мали; були ж у них якісь воєводи ...» [22, с. 158]. Таким чином, в той час кожна з семи етнічних груп («племен» або «родів») мадярів управлялася своїми виборними вождями – військовими лідерами, яких називали на слов'янський манер воєводами [124, с. 143].

У зв'язку з появою територіальних громад, починається процес політогенезу (формування політичної влади). На основі територіальної громади складається так зване просте вождівство. Це ще не держава, а протодержавне утворення. Ще не завершився період генезису держави, ще не сформувалися класи, а поки їх немає – первісне суспільство ще не закінчилось.

Однак на цьому процес синоїкізму не зупинився. Три фактори (економічний, зовнішньополітичний і внутрішньополітичний) продовжували діяти. Як вказують дослідники, війни через худобу і пасовища були звичайним явищем в житті угорських етногруп в IX ст. [124, с. 135] Необхідність об'єднання військових сил визначила продовження процесу синоїкізму, який привів до появи стійкого союзу семи територіальних громад, на основі якого сформувалося більш велике об'єднання, що отримало в науці назву складного вождівства. Дане об'єднання очолила рада семи вождів [124, с. 135] – «... семи правителів («Семи головних осіб»), яких до

цього дня звать Хетумогер ...» [15, с. 95]; «...семеро осіб, які мали князівське достоїнство і яких називали [по-угорськи] hetumoger [сім маляр]» [123, с. 135].

Дані повідомлення хроніки Аноніма слід розглядати як свідчення існування союзу семи угорських етногруп в IX ст. (в період до набуття батьківщини в Паннонії). Відомості про сім угорських племен були почерпнуті Анонімом або його попередником з народного переказу, про що свідчить угорська назва ради вождів – хетумогер (лат. hetumoger) [123, с. 135]. Термін «хетумогер» передає на латині давньоугорське слово хетюмодьер, яке в перекладі з означає «сім малярів» (числівник хетю «сім» + етнонім модьер), тобто сім племен, які очолювала етнічна група малярів (magyar) або Медьєрі. Так називався союз семи угорських етнічних груп («племен») [15, с. 93]. Таким чином, згідно традиції використаної Константином Багрянородним і угорським автором, в союз входило сім угорських етногруп («племен») [76, с. 22]. Самоназва хетумогер (хетюмодьер) містить вказівку на час його появи – до приєднання каварів до малярського союзу «племен» [22, с. 391, прим. 2].

Коли кілька територіальних громад об'єдналися в складне вождівство, це призвело: 1) до ще більшого ускладнення системи господарювання – це вже не господарство окремої територіальної громади, а конгломерат господарств окремих територіальних громад; 2) чисельність колективу зростає до кількох десятків тисяч чоловік (чисельність давньоугорських общинників могла становити 80-100 тис. чол.) [63, с. 232-233], що спричинило за собою ще більше ускладнення функцій управління. А це, в свою чергу, призвело до ще більшого ускладнення системи управління. В ході процесу політогенезу (формування політичної влади) з'являється посада глави союзу общин, в руках якого починають зосереджуватися різні функції управління. З плином часу керівники союзу стали виконувати військові, судові і жрецькі функції [70, с. 93] (що привело в майбутньому до появи тенденції формування монархічної форми правління). За назвою однієї з

етногруп – медьєрі (мадьєр), вожді якої, очевидно, стали керувати всім союзом – угорська народність і отримала свою назву [49, с. 344].

За повідомленням Константина Багрянородного, головного з вождів мадярів звали Леведій [22, с. 163]. Дослідники вважають, що ім'я Леведій – антропонім фінно-угорського походження [76, с. 183; 124, с. 142]. М. І. Артамонов вказує, що дане ім'я угорського воєводи немає нічого спільного з назвою птаха лебідь чили трави лебеди, так як повинно виголошуватись Левед (Леведі) – зі звуком «в», а не з «б» [49, с. 341]. Інші науковці висувають ідею, що ім'я «Лебедій» у візантійському джерелі, можливо, утворене з титула лідера – ельтебер, на думку спеціалістів, звичного для ватажків великих тюркських степових племен і племінних союзів [58, с. 185]. Титул ельтебер стояв нижче титула каган і давався вождям нечисельних народів, які не мали самостійної державності [58, с. 185]. Угорський переказ виводить походження вождів мадярів від предка на ім'я Ельод (варіант написання імені – Елад/Elad) [46, с. 351], яке пов'язане з угорським коренем лел, лелек, леве – “душа, дихати, жити, бути, існувати”. Цілком можливо, що й ім'я Леведій виникло на тій же основі [49, с. 341]. В «Діяннях угорців» Аноніма серед семи вождів мадярів вказаний «Елеуд (тобто Ельод), батько Зоболшу» [15, с. 94]. Перекладач і коментатор тексту Іштван Ерделі, вказував, що ім'я Елеуд походить від угорського слова elod “предок”, ототожнивши даний антропонім з ім'ям Леведій (угор. Леведі) [124, с. 143], у Константина Багрянородного. Згідно з версією «Угорського хронікального зводу» XIV ст., батьком вождя мадярів Алмоша вказано Ельода, який вважався сином Юдьєка [11, с. 359] (за іншими угорськими джерелами Юдьєк, він же Угер, був батьком Алмоша, а Алмош – сином Юдьєка) [15, с. 94]. Моливо, Леведія візантійського трактату – це і є Елад-Ельод (Елеуд) в угорській історичній традиції [124, с. 143].

Про Леведія висловлено припущення, що він міг народитися близько 800 року [22, 391] (мабуть, ще в Заволжі). Якщо погодитись з ототожненням візантійського Леведія з Ельодом (Еладом) угорської традиції, то значить, що

він юнаком, разом зі своїм батьком Юдьєком (Угером) в кінці 10-х років IX ст. прибув в Дентумогер (Візантійську Леведію). Як припускає М. І. Артамонов, скориставшись ослабленням Хазарії через громадянську війну що, почалася тут до 815 р., коли уряд цієї держави не міг надати їм належної відсічі, мадяри з Заволжя близько 819 р. (за повідомленням «Діянъ угорців» Аноніма [15, с. 94]) прорвалися в Причорномор'я в землі на захід від Дону [49, с. 325].

Дослідники припускають, що в 30-ті рр. IX ст. Леведій став на чолі союзу племен [110, с. 270]. Візантійське джерело стверджує, що союз угорських племен не мав правителя [22, с. 158], а першим військовим лідером «воєводою» [22, с. 158]) був Леведія [22, с. 392]. «...Леведія – за прізвиськом їх першого воєводи. Цей воєвода прозався обостим ім'ям Леведія, а за назвою достоїнства його називали воєводою, як і інших після нього. ... Були у них (мадяр) якісь воєводи, з яких першим був вищеназваний Леведія» [22, с. 159].

Після 840 р., як вважають дослідники, Леведія став сакральним главою (кенде, кюндю) союзу мадярських племен [115, с. 127]. Пов'язано це з тим, що в період до початку X ст. вища влада в мадярському складному вождстві набула форми двовладдя (діархії) [115, с. 127] або навіть тривладдя (тріархії). Одним з центрів інформації про мадярів були хазари (у яких влада ділилася між хазарським каганом та іудейським правителем). Тому схожа система організації влади у мадярів викликала інтерес у хозарських інформаторів. В результаті, в деяких джерелах (Ібн Русте-Гардізі), як і в творі ал-Джайхані [124, с. 150], мабуть, використовували повідомлення хазар про стародавніх угорців, йде опис системи двовладдя у мадяр [66, с. 47]. У творі продовжувача Георгія Амартола (963-969 рр.) також відображена традиція дуалізму верховної влади у мадярів IX ст. На відміну від цього, відомості мадярського інформатора про верховенство Арпада, записані візантійцями в трактаті «Про управління імперією», мали на меті обґрунтувати законність одноосібної влади нащадків Арпада [22, с. 393; 22, с. 151].

За повідомленням арабо-перських джерел, в IX ст. на чолі союзу семи угорських етногруп («племен») Хетумогер стояв верховний правитель [66, с. 50], який носив титул кенде [70, с. 93]. Повідомлення Абу Убайд ал-Бакрі (1014-1094 рр.) [17 а, с. 1-2] в «Книзі шляхів і країн» про маджарів (мадярів) X ст. говорить наступне: «...Маджгарія – ... титул їхнього царя Кнда» [17а, с. 63]. (В. Р. Розен транскрибував як к.н.да, а Ш. Дефремері – як кенда) [66, с. 50]. Такий же більш повний варіант Марвазі: «Мадяри... глава їх їде в супроводі 20 тисяч вершників; називається їх глава к.н.де і це – титул для їхнього царя» [66, с. 50]. Назва верховного правителя збереглась і в пізніх варіантах тексту. Шукрул ал Фарісі записано: «Сьоме плем'я – ...мадяри... еміра у них називають кїд» [66, с. 50].

Ібн Русте повідомляє подробиці: «Мадяри... Глава їх виступає в похід з 20 000 вершників і називається кендеһ (кенде)» [43, с. 25-26]. «Мадяри ... Їхній глава збирає 20 тисяч вершників. Главу називають к.н.д.х (кенде)» [124, с. 106]. Ібн Русте уточнює, що кенде – це титул, а особисте ім'я правителя мадярів того часу – «Джила» (угор. Дьюла [70, с. 93] – від тюрк. “смоლოსкип” [70, с. 93]): «...Кендеһ. Це титул їхнього царя, тому що власне ім'я чоловіка, який царем у них – Джила. Всі мадяри підкоряються наказам, які дає їм глава їх, на ім'я Джила, чи накаже він йти проти ворога, чи наступ ворога відбивати, чи щось інше» [43, с. 25-26].

Дослідники вважають, що при сакральному главі (кенде, кюндю) союзу мадярських племен Леведія (тоді йому мало бути більше 40-ка років) – другою особою («воєводою») – воєначальником став Алмош (будучи у віці старше 20 років) [15, с. 95].

У другій половині IX ст. об'єднання Хетумогер – союз семи угорських племен в Північному Причорномор'ї очолив вождь Алмош. До цього союзу, в ході процесу «набуття батьківщини», приєдналися кавари (частина хазар; в західних анналах свідчення про каварів міститься під 881 р. [22, с. 394]). Дане об'єднання і вирушило згодом завойовувати нову батьківщину в Паннонії [22, с. 394].

Освоєння території (в угорській мові воно позначається особливим терміном *honfoglalás* – «набуття батьківщини»), початок переходу до осілості, формування станового суспільства і складання ранньої державності становлять зміст особливого періоду в історії угорського народу. Окремі риси цього періоду відновлюються істориками на основі небагатьох західних, візантійських, слов'янських пам'яток і латиномовних хронік угорського походження [70, с. 99].

Регіон Прюмський повідомляв: коли угорці прийшли в Паннонію, вони звідки стали здійснювати набіги на хорутан, мораван і болгар [36, с. 46]. Йому вторить Константин Багрянородний: «Тому турки (угорці), блукаючи в пошуках землі для поселення, з'явившись, прогнали мешканців Великої Моравії і оселилися на їхній землі, де й живуть тепер турки донині» [22, с. 161]. У незалежних один від одного пам'ятках (трактаті Константина Багрянородного, Житті Наума, «Хроніці» Прюмського абата Регіона, «Антаподосисі» Ліудпранда) простежується традиція, що розповідає про «руйнування» мадярами Великої Моравії [22, с. 393-394]. «Тому турки, блукаючи в пошуках землі для поселення, з'явившись, прогнали мешканців Великої Моравії і оселилися в їхній землі ... » [22, с. 161]. «Велика Моравія, нехрещена (помилкове твердження) [22, с. 396], яку спустошили турки і якою правив раніше Сфендоплек [Святополк]» [22, с. 167]. Наскільки точні відомості цієї традиції?

Джерела дають змогу простежити хід цього освоєння. У 898-899 рр. частина мадярів, які мешкали на північ від Карпат, пересунулася в Карпатську улоговину. Потися вже було зайнято їхніми одноплемінниками, тому їм треба було шукати нову територію. Перш за все, під ударом з їх боку виявилось Паннонське князівство в Південному Задунав'ї, керівництво яким імператор Арнульф доручив князю Браславу. В кінці літа 899 р. угорці вторглися в Італію, розгромили короля Беренгара і до самого кінця червня 900 р. здійснювали руйнівні операції в Ломбардії. Однак на початку липня 900 р. угорці повернулися в Паннонію і спільно з мораванами спустошили і

назавжди заволоділи територією Паннонського князівства. Участь мораван в руйнуванні Паннонського князівства стало відповіддю на попереднє баварсько-чеське спустошення Моравії. Але восени 900 р. нетривалий моравсько-мадярський союз розпався [22, с. 339].

В кінці 900 р. мадяри силою відібрали у мораван північно-східну частину Задунав'я. Під 900 р. західне джерело називає Паннонію (Задунав'я) «власними областями угорців» [70, с. 105]. Оскільки Карпатська улоговина не надавала угорцям достатнього простору для їх традиційного заняття скотарством, їм доводилося заповнювати відсутні ресурси набігами і грабунком навколишнього осілого населення – слов'янського і, особливо, німецького, де вони регулярно захоплювали багату здобич [70, с. 106]. У 900-901 рр., після декількох рейдів мадяри перейшли Дунай і осіли на протилежному боці річки. У «Діяннях угорців» Шимона Кезаї розповідається, що угорці, розбившись на сім загонів (кожен під командою окремого ватажка), переправилися через Дунай в районі Пешта [46, с. 350]. Командував операцією Арпад: «З цих ватажків багатшими і родовитішим [за інших] був Арпад ... бо його роду, вперед всіх скіфських племен, засвоюється те переважне достоїнство, що в наступі він йде попереду війська, а під час відступу – йде останнім» [46, с. 350].

У 901 р. спустошливий набіг в Карантанію обернувся поразкою мадярського війська. У 902 р. угорці напали на мораван, яким на допомогу прийшли баварці. Мадяри здолали допоміжне баварське військо, але війська мораван змусили їх тікати. У 903 році мадяри знову напали на баварців [70, с. 54]. Влітку 904 р. Людовік IV запросив верховного вождя угорців Курсана і його людей для переговорів на річку Фіша (на дружній бенкет), де вони всі були віроломно вбиті баварцями [70, с. 54]. Після цього Арпад став правити угорцями одноосібно, і зайняв частину території, що належала його колишньому співправителеві.

Великоморавська держава, яка контролювала північно-західну частину Середнього Подунав'я (між Дунаєм і Гарамом-Граном), до початку X ст.

перебувала в стані занепаду. Влада моравського правителя Моймира II ослаблювалася внутрішніми міжусобицями та загрозою франків із заходу. За цих умов напад угорських загонів в 902-906 рр. призвів до зникнення Великоморавської держави [70, с. 104]. Ймовірно, в 906 р., загинув Моймир II і разом з ним велика частина його дружини [70, с. 104]. Однак результати археологічного вивчення території Моравії, згідно з якими «перед 950 р. в Моравії не припинилося використання жодного могильника. “Концентрація” населення відбулася в 850-875 рр., а розквіт поселень припадає на 875-950 рр. Тому свідчення джерел про “розсіяння”, “вигнанні” угорцями населення Моравії відносяться, перш за все, до княжої дружини і палацових слуг, а не до маси мораван (спад населення яких спостерігається лише в другій половині X ст.). Такі висновки угорських, чеських і словацьких дослідників [22, с. 393-394]. Таким чином, процес освоєння угорськими етногрупами Середнього Подунав'я, що почався їх переходом через Карпати (в 895-896 рр.), тривав протягом всього X ст. [70, с. 102]. Епоха «набуття батьківщини» мадярами завершилася в 907 р. остаточним розгромом залишків Великоморавської держави. Після цього більшість мораван припинило опір, а меншість, не бажаючи підкоритися угорцям, емігрувало (частково до Київської Русі) [58, с. 100].

Угорці стали особливо небезпечними ворогами для Східно-Франкської держави. Вони практично щорічно грабували ту або іншу частину майбутньої Німеччини. У 907 р. феодали імператора Людовіка IV зібрали для походу проти мадярів військо, але воно було розбите 4 липня 907 р. в битві при Прессбурзі (Братиславі). У 910 р. Людовік IV, зібравши, нарешті, велике військо, вступив в бій з угорцями на рівнині на берегах Леха. Угорці тоді спочатку кинулися на германців, а після цього почали відступати. Германці подумали, що перемога в їх руках, і стали переслідувати угорців. Між тим угорці заманили їх у засідку, стрімко вдарили і розбили. Людовік IV змушений був просити миру, і отримав його лише з умовою виплати щорічної данини. Незабаром після цього він захворів і помер. З його смертю

в Німеччині остаточно припинився рід східнофранкських Каролінгів. Угорці встановили контроль над Карпатською котловиною [70, с. 54]. В середині X ст. територія Угорщини, включала в себе землі Затисся і Трансильванії. Дунай відділяв угорців від болгар; на півдні угорці межували з хорватами, на заході – з франками, на півночі – з печенігами [70, с. 105]. У трактаті Константина Багрянородного так описуються межі угорських володінь (зі слів малярських інформаторів [22, с. 396]): «У цьому місці є деякі споруди, що залишилися з давніх часів: перш за все – міст василевса Траяна [22, с. 396], на початку Туркії [тобто Угорщини], потім – в трьох днях [шляху] від цього моста – Белеград [22, с. 396], в якому знаходиться вежа святого і великого василевса Константина, потім, по зворотній течії річки [22, с. 396] (некоректність виразу «зворотна течія» пояснюється давньою радицією, за якою Дунай, повертаючи назад, “тік” по Саві і впадав в Адріатичне море), той знаменитий Сирмій, на відстані двох днів шляху від Белеграда, а від цього місця – Велика Моравія ... Такі стародавні споруди і назви місцевостей по річці Істр [назва Дунаю в античній традиції], а місця вище них, які охоплюють все житло турків [малярів], вони називають нині по іменах річок, що там протікають. Річки ж ці такі: перша річка Тімісіс [Темеш], друга ріка Тутіс, третя ріка Морісіс [Марош, рум. Муреш], четверта – Крісос [Кереш, рум. Кріш] і ще одна річка Тіца [Тіса] межують з турками [малярями] зі східного боку булгари, де їх розділяє річка Істр, яку також називають також Дунаєм, з північного боку – пачінакіти [печеніги], з більш західного – франки, з південного – хорвати» [22, с. 396].

Основні форми вказаних в цитованому тексті назв річок існували ще в мові фракійців (даків). Малярам гідроніми стали відомі від слов'ян. Найважливішим доказом отримання інформації про вищевказані річки безпосередньо від малярів є той факт, що в грецизованих формах гідронімів відображені їх малярські назви [70, с. 105]. На самому початку освоєння території Середнього Подунав'я малярі оселилися в середній частині межиріччя Драви і Сави, тоді як східна частина межиріччя (з Сремом)

перебувала під владою царя Болгарії Симеона I. Ця територія була зайнята угорцями після смерті Симеона I (в 927 р.), в першій половині X ст., так що деякий час володіння болгар знаходились по сусідству з мадярами, які жили з східного боку. Тому традиційна свідомість мадярів, уявлення про свою локалізацію яких зафіксовану у візантійському трактаті, сприймало болгар як своїх східних сусідів, хоча пізніше вони жили південно-східніше басейнів вищевказаних річок [70, с. 105].

Чисельність угорців, завойовників нової батьківщини, в самому кінці IX ст. була не дуже значною. Втрати на болгарській війні і одночасно раптовий напад печенігів на їх селища дають цьому достатнє пояснення. Угорські історики по-різному визначають число угорців, які прибули на середній Дунай в кінці IX ст. – від 100 до 500 тисяч. Угорці змогли зайняти панівне становище в Паннонії тільки завдяки специфічній етнічній і політичній ситуації на території Карпато-Дунайського басейну: Моравія була ослаблена своїми внутрішніми протиріччями; авари після війн з франками і болгарями були абсолютно розрізнені, а влада болгар, головним чином, поширювалася до лінії річок Муреш і Крш. Слов'янська населення всієї колишньої аварської області і аварського населення, мабуть, була ще неповною. Існувала значна етнічна строкатість [125, с. 142].

Археологічні матеріали і топоніміка говорять про те, що освоєння союзом угорських етногруп Середнього Подунав'я не привело до знищення слов'янського населення і його матеріальної культури. Характерні слов'янські поховання відомі до кінця XI ст., і слов'янські топоніми зафіксовані документами XI-XIII ст. [70, с. 106].

Збройна агресія була не єдиним способом завоювання нової країни. Використовувалися також хитрість і обман. Як приклад можна навести «Повість про білого коні». Вперше ми з нею зустрічаємося у анонімного нотаря, який пов'язав повість з болгарським князем Соланію, онуком Кеана Великого. Салан заборонив угорцям входити на свою землю на захід від річки Бодрог. Тоді князь Арпад попросив послів болгарського владика, щоб

він дав йому частку землі по річці Шайо, трохи трави пасовища Альпарі і дві пляшки води з Дунаю. В обмін передав болгарину чудові дари: дванадцять білих коней, дванадцять верблюдів, таку ж кількість половецьких хлопчиків і руських дівчаток і т. д. Потім виявилось, що угорці таким чином купили цю землю [15, с. 89-91].

Старший варіант цієї повісті ми знайдемо в хроніках XIV ст. В «Ілюстрованій хроніці» ми читаємо, що угорський вождь Кусід побачив прекрасну землю на березі Дунаю. Він привітав місцевого правителя Зуатаполуга і попросив у нього пляшку води з Дунаю, мішок землі і трави. В обмін угорці дали князю чудового чистокровного арабського коня з золотим сідлом і золотою вуздечкою. Потім з'ясувалося, що мирні торговці, якими вважав їх Зуатаполуг, насправді були воїнами і таким чином зробили покупку даної земельної території за коня [59, с. 140]. Шимон Кезаї не помістив цієї повісті, але був знайомий з князем Зватаплуком, який, за його словами, був князем в Польщі, завоював Бракту, землі болгар і заволодів Паннонією. Він виступив проти угорців, був ними розгромлений і убитий в битві на річці Ракош недалеко від Банхіди [59, с. 140]. Далі Шимон Кезаї записав, що існує і друга версія того, що сталося. Це був не Зватаплог, а його батько Марот, який володів Паннонією. Шимон не довіряє цій версії. Марот, за його словами, жив раніше, а під час приходу угорців був уже старим. Коли він дізнався про смерть сина, то помер від горя [59, с. 140].

Зайняття Середнього Подунав'я порівняно багаточисленними угорськими етногрупами, започаткувало процес осідання угорців [70, с. 106]. У середині X ст. Константин Багрянородний говорить про угорців, які прийшли на свою нову батьківщину, як про народ, «який вів кочовий спосіб життя» [22, с. 128, 129]. Але обмеження кочовими рамками певної території вже само по собі не могло не вплинути на спосіб життя: припинилося пересування союзу етногруп, безперервна зміна ними областей проживання. Можна припускати, що кожна етногрупа мала свій район кочовищ, які тепер обмежувалися переходом з літніх стоянок на зимові і назад в рамках

території, зайнятої етногрупою. Перехід угорців до осілості і землеробства був тривалим процесом, що завершився, очевидно, в XII ст., до середини якого відноситься свідчення очевидця про залишки в угорців елементів кочового побуту [70, с. 108]. У X – XI ст. в Середньому Подунав'ї склалося два господарсько-культурних типи: 1) господарсько-культурний тип скотарів, які мали початки землеробства і вели напівкочовий спосіб життя – у мадярів; 2) господарсько-культурний тип осілих землеробів – у слов'ян [124, с. 18]. Свідчення писемних джерел про мовну та етнічну приналежність населення Середнього Придунав'я і дані археологічних пам'яток про характер його господарсько-культурного типу дозволяють говорити про те, що значну частину населення даних територій становили різні групи слов'ян (словенці, моравани, болгари, предки словаків) [124, с. 30], в Задунав'ї були основним населенням IX ст.

Уже в середині X ст. Константин Багрянородний писав про вісім етнічних груп угорців (“турків”): «Ці вісім племен [етнічних груп] турків (угорців, включаючи каварів) [22, с. 166]. Оскільки етногруп названо вісім, зрозуміло, що в їх число включені беззастережно і кавари. До середини X ст., отже, за сучасними уявленнями самих мадярів (інформація виходила від них), вже не було підстав особливо виділяти каварів ні в політичному, ні в етнічному сенсі [125, с. 143]. В результаті почався швидкий процес змішування різних етнічних груп і формування якісно нового народу в результаті злиття угорців-прибульців зі сходу (разом з каварами) і аборигенного населення. У цьому процесі угорська мова зайняв чільне становище, збагатившись безліччю слов'янських і, можливо, аварських запозичень, тюркська мова кабарів (каварів) зникла безслідно [125, с. 143]. Аналіз поховань на території Угорщини показав, що в могилах кочівників (поховань з конем), крім угорських поховань (групи I-II) виявляються могили з останками людей тюркського походження (в основному на північному сході Угорщини) (групи III-V), тобто з тюркського народу, який приєднався до угорців.

На обітованій батьківщині угорці злились із залишками племен після Великого переселення народів та слов'янами, але при цьому зберегли свою мову, на відміну від болгар, від етносу яких залишився лише етнонім. Сучасні дослідники пояснюють цей феномен з точки зору кількості слов'янського населення. В Паннонії мадяри, які кількісно переважали місцеве слов'янське населення, насамперед повинні були відвоювати собі землі для поселення. Слов'яни, ще не так давно об'єднані у своїй державі – Великій Моравії, поставилися вороже до завойовників, які, ймовірно, вимагали від нових підданих оволодіння своєю мовою.

Безсумнівно, процес асиміляції слов'ян проходив, особливо в умовах утвореного королівства, але не за рахунок їх малочисленності, як відзначається в угорській історіографії. На основі ректифікації та приблизного визначення загальної кількості населення Великої Моравії можна припустити, що в останній чверті IX ст. тільки на території Словаччини жило близько 120000 чоловік, а для всього Карпато-Дунайського басейну ця цифра повинна бути ще більш значною. Природно, якщо не враховувати слов'янські поселення епохи Аварського каганату і X ст. або тлумачити їх як зимівки, то ареал залишається без слов'янського населення. Угорці значно швидше від болгар перейшли до другої, а згодом третьої форм кочів'я, виходячи з того, що паннонські слов'яни в X ст. були вже на класовому рівні розвитку, а відповідно, більш активно впливали на прибулих кочівників, ніж слов'яни VII ст., які зіткнулися з болгарськими ордами хана Аспаруха [80, с. 354].

Константин Багрянородний у своєму трактаті «Про управління імперією» повідомляв, що в Паннонії у кожній з восьми угорських етногруп був свій власний вождь. «Кожний рід має архонта» [22, с. 166-167]. Однак трохи раніше, говорячи в цьому ж абзаці про систему управління у мадярів («турків»), Константин Багрянородний пише дещо інше: «Ці вісім племен турків (угорців, включаючи каварів) не підпорядковуються власним [особливим] архонтам, але мають домовленість боротися разом, з усім

завзяттям на річках, в якій би стороні ні виникала війна» [22, с. 397]. Зміст даного уривка, полягає в тому, що в мирний час кожна з восьми етногруп угорців підвладна власному вождю, а під час військової небезпеки всі вони підкоряються, мабуть, єдиному управлінню і разом йдуть битися «на річках, в якій би стороні не виникала війна». Фраза «на річках» відображає уявлення мадярської знаті про структуру союзу етногруп як об'єднання для захисту територій, вісью яких були річки [22, с. 397, прим. 22].

Таким чином, в X ст. найсильніші з вождів напівкочових етногруп («племен») встановили владу над певними територіями – областями зі слов'янським населенням, які зайняли при освоєнні нової батьківщини окремі угорські етногрупи [70, с. 111]. Деякі дослідники висунули гіпотезу про запозичення угорцями у слов'ян політичних і соціально-економічних інститутів. Так, відомо, що слов'янські назви замкових округів і їх начальників увійшли в угорську мову як позначення областей-комітатів (медье) і глав комітатів (ішпанів). Угорська мова запозичила у слов'ян терміни, що позначають окремі атрибути державної влади – «посада», «темниця», «колода» та ін. На підставі цього робився висновок про слов'янське походження комітатські організації в Угорщині. Однак є й інша точка зору, що пов'язує виникнення комітатів з родоплемінними інститутами угорців [70, с. 106].

Скоріше за все, якщо виходити із загальних закономірностей виникнення ранньої державності, то ці області (угор. медье, пізніше – комітати) представляли собою громади-держави, що формувалися на основі складних вождівств (що склалися з декількох територіальних громад), на території якої осідала окрема етнічна група («плем'я»). Угорські володарі, утвердилися в інших областях, перетворилися у володарів територіального суверенітету (верховної політичної влади) над однією з областей, що входили в союз угорських етногруп. Відомі імена володарів окремих територій. Найбільшою силою володіли члени роду Арпадів. Вони були вождями етногрупи під назвою медьер, від імені якого пішла самоназва угорців –

мадяри. Очевидно, що під час заселення нової батьківщини цій етногрупі вдалося зайняти центральну частину Задунав'я з його слов'янським землеробським населенням [70, с. 111]. Крім того, були Дьюли з Трансільванії; Коппань з області Шомодь на півдні Задунав'я; Айтона, який панував в басейні ріки Марош (рум. Муреш) [15, с. 84]. Айтона був одним з головних ворогів Іштвана I Святого, який прагнув підпорядкувати своїй владі всіх місцевих правителів – нащадків «семи мадярів» [15, с. 84].

В результаті, до кінця X ст. на новій батьківщині угорців збереглося, щонайменше, чотири області, на які поширювалась влада наймогутніших представників угорської знаті – (1) Геза (972-997 рр.) [70, с. 506] (в 997 р. йому спадкоємцем став Іштван) з роду Арпадів, (2) Дьюла, (3) Айтонь [70, с. 506] і (4) Коппань. Ці угорські вожді реалізовували кожен в своїй галузі владу, що була по суті справи державною владою і проводили самостійну внутрішню політику [70, с. 506]. Ця самостійність проявлялася і в питаннях прийняття християнства і зовнішніх відносин. Навернення угорців в християнство проводилося місіонерами римської церкви на території, підвладній Арпадам – Гезі та Іштвану. Геза при хрещенні прийняв ім'я Іштван (Стефан). Характерно, що Геза насаджував християнство, викорінюючи язичництво за допомогою зброї. Джерела пов'язують з цим звернення Гези за допомогою до іноземних правителів, які не тільки прислали допомогу, а й «особисто прибули до Угорщини». Від візантійської (греко-східної) церкви прийняв хрещення вождь однієї з угорських етногруп, які осіли в Трансільванії – Дьюла Старший (943-956 рр.). В цей же час з Константинополя були направлені до угорців (в «турки») місіонер-монах Ієрофей, посвячений в єпископи «Туркії». Збереглося свідчення про прийняття християнства в греко-східної формі Айтоною в болгарському місті Відін [15, с. 84, прим. 94]. Але і після хрещення цей володар області Мароша продовжував утримувати гарем, не відмовившись від язичницького способу життя [70, с. 112] (що свідчило про політичні мотиви прийняття християнства – входження в християнську цивілізацію).

Є підстави припускати, що Айтон уклав союз з болгарським царем Самуїлом [70, с. 112]. Таким чином, в основі адміністративно-територіального поділу земель угорців лежала громада. Дослідники відзначають для X-XI ст. наявність общинних інститутів, вказують на відособленість окремих територій [70, с. 123]. Кожна з семи етнічних груп (“племен”), яка займала окрему територію, що була громадою у вигляді складного вождівства, керувалася самостійно і мала свого окремого очільника [52, с. 6] (вождя територіальної громади); «кожен рід має архонта» [22, с. 166]. Внутрішнє життя цієї етнічної групи (“племені”) перебувала під контролем невеликої “ради старійшин”, яка в цей час була уже радою знаті (де обговорювали питання переселення і завоювання нових земель), також вершити правосуддя в межах своєї етнічної групи [52, с. 6].

Виходячи з закономірностей становлення і розвитку стародавніх держав, можна припускати наявність в даних складних вождівств і третього органу громади – народних зборів. Угорські громади-держави (“області”) утворили союз (конфедерацію або федерацію [52, с. 7]) мадярських етногруп. Союз семи угорських етногруп і людей кабарів, які приєдналися до них на новій батьківщині став міцнішим, що знайшло вираження у встановленні спадкової влади «головного князя» – глави союзу, якому підпорядковувалися вожді окремих етногруп [70, с. 108-109]. На чолі союзу восьми етногруп стояли нащадки сина Альмша – Арпада, обраного в якості співправителя князя Кусана (Курсана) або незадовго до переходу угорців через Карпати, або незабаром після початку освоєння нової батьківщини. Як припускають, Арпад став одноосібним правителем в 904 р, після смерті Кусана. «Першим главою вони мають архонта з роду Арпада ... Необхідно знати, що Арпад, великий архонт Туркії (Угорщини) ...» [22, с. 167]. Грецький термін “архонт” був поширений у візантійській соціально-політичній практиці. У візантійській літературі X-XI століть терміном “архонт” називали також іноземних правителів (болгарських царів, руських князів, племінних вождів кочівників і т.д.). Той же термін пропонувалося вживати в імператорських

посланнях при зверненні до вождів угорців [124, с. 143]. В даному випадку термін “архонт” – це переклад на грецьку мову угорського позначення глави всіх семи мадярських етногруп, їхнього союзу [124, с. 143]. Не виключено, що терміном “архонт” візантійці перекладали мадярське слово “ур” («пан»), що мало і вузьке значення “глава племені” [124, с. 149].

Ймовірно в 907 р. Арпад помер [70, с. 504]. До нас дійшли імена нащадків Арпада (Арпадів, Арпадовичів), які очолювали союз угорських етногруп (тобто союз громад-держав) в X ст. (Жольт, 907-947; Файс, 947-952; Такшонь, 952-972; Геза, 972-997; з 997 р. – Іштван) [70, с. 505-506]. У «Другий хроніці угорців» дана генеалогія угорського вождя Альмоша: від Альмоша народився Арпад, від Арпада – Зулту [Жольта] [70, с. 504], від Зулту – Такшоня [11, с. 353-354]. Відомості про нащадків Арпада наявні в трактаті Константина Багрянородного: «необхідно знати, що Арпад, великий архонт Туркії [Угорщини], породив чотирьох синів: першим Таркацуса [угор. Таркачу] [22, с. 398], другим Іелеха [угор. Юлле] [22, с. 398], породив сина Езелеха [угор. Езеле] [22, с. 398], третій син, Іутоцус [угор. Юташ, або Ютоша], породив сина Фаліциса [угор. Фалічі], нинішнього [середина X ст.] архонта [22, с. 398]; а четвертий син, Залтас [угор. Золтан, Золта або Зулта, Жольт] [22, с. 398], породив сина Таксиса [угор. Такшонь]» [22, с. 167].

Про Такшоня згадує Ліудпранд в написаному після 958 р. творі «Антаподосіс», де Такшонь названий “королем мадярів” при описі набігу його загону на Італію близько 947 р. [28, с. 39] В історичних пам’ятках королівства Угорщини Такшонь фігурує як син Золти. Такшонь був правителем мадярів, засновником королівської династії об’єднаної Угорщини (бл. 955-бл. 970 рр. / 952-972 р.) [22, с. 398; 70, с. 505].

Далі Константин Багрянородний уточнює, що до середини X ст. «всі сини Арпада померли, а внуки его, Фаліс [угор. Фалічі/Файс] [22, с. 398], Тасіс [угор. Таш] [22, с. 398] і їхній двоюрідний брат Таксіс [угор. Такшонь] [22, с. 398], живі. Слід знати, що помер Тевеліс і що є його син Термацус (угор. Термачу/Тормаш) [22, с. 398] – друг, який нещодавно приходив [бл.

948 р.] разом Вулцусом [угор. Булчу] [22, с. 399], ...Вулцус ... – син Калі» [22, с. 399].

Однак влада глави союзу була обмежена наявністю двох співправителів: «Першим главою вони мають архонта [правителя] ... і двох інших, гілу і карху, які мають ранг судді ... Слід знати, що гіла і карху суть не власні імена, а гідності ... » [22, с. 167]. Далі сказано: « ... Карху – гідність, як і гіла, яка вище кархі» [22, с. 167]. Зустрічається в трактаті «Про управління імперією» [124, с. 188] другий по старшинству правитель угорців – гіла (грец. γυλᾱς, араб. джила, угор. дьюла [124, с. 190] – від тюрк. “смолоскип”) [70, с. 93] виконував, в основному, функції старшого судді [124, с. 189]. Таким чином, згідно з арабським і візантійськими джерелами, Дьюла (угор. Gyula) – це титул другого за значимістю вождя федерації угорських етногруп (тобто союзу територіальних громад) і старшого судді в IX – початку X ст. [124, с. 189].

Третьою за рангом посадовою особою («третім архонтом») [22, с. 167] мадярського союзу громад тоді, можливо, був також згаданий в 40-му розділі трактату «Про управління імперією» у формі кархᾱς (грец. карху; від тюркськ. “перемішувати”), з таким же поясненням, що він теж мав «ранг судді» (молодшого судді) [124, с. 189]. Тут дослідники бачать перетворення давньоугорського титулу (карха-харка-Хорка) в мадярське ім'я Хорха, або напакі [22, с. 397]. Це угорське слово тюркського або невідомого походження набуло ромеїзованої форми (карху) завдяки передачі його перекладачем-слов'янином [22, с. 397]. Так, наприклад, в середині X ст. в часи правителя (архонта) Фаліціса (угор. Фалічі/Файсе; ймовірно: 943-бл. 955 рр.) [22, с. 398] був «Вулцус [угор. Булчу] – третій архонт і карха Туркії», який, в свою чергу, доводився припадав «син[ом] Калі кархі» [22, с. 167]. Відомості про те, що Булчу був кархою і третім архонтом, містяться тільки в розглянутому повідомленні [22, с. 399]. Поки далекі від завершення дискусії про те, які функції виконував хорка в системі влади у стародавніх угорців [15, с. 98, прим. 108].

Таким чином, процес освоєння угорськими племенами Середнього Подунав'я, що розпочався з їх переходом через Карпати, за загальноприйнятим припущенням, у 896 р., тривав протягом усього X ст. Його перебіг і характер визначалися не тільки рівнем розвитку угорського суспільства, підготовленого для переходу до напівосілого і осілого способу життя, а й тими демографічними і політичними умовами, в яких угорцям довелося освоювати територію нової батьківщини. Союз семи угорських племен і кабарів, які приєдналися до них на новій батьківщині став міцнішим, що знайшло вираження у встановленні спадкової влади «головного князя» – глави союзу, якому підпорядковувалися вожді окремих племен.

РОЗДІЛ 3. ВІЙСЬКОВА ОРГАНІЗАЦІЯ І ПОХОДИ УГОРЦІВ В ЄВРОПУ

До моменту «набуття батьківщини» угорська армія представляла собою сукупність загонів мадярських кочових племен та родів, які в переважній більшості не мали захисного спорядження і діяли переважно в розсипному строю. Основу війська армії становили розрізнені дружини вільних членів мадярських племен і родів. Керівництво цими легкоозброєними кінними масами здійснювалося вождями з числа військової верхівки родоплемінної знаті. З моменту «набуття батьківщини» загальне керівництво всіма розрізненими військовими загонами мадярів стало здійснюватися верховним військовим вождем, якого обирали на раді старійшин з числа претендентів, які найбільше відзначилися на війні. Чималу роль у виборі вождя відігравала чисельність і військова відвага і удача племені, з якого походив кандидат на роль верховного вождя.

З початком формування держави на території Паннонії і поділу країни на комітати все більшу роль в управлінні військами стали відігравати управителі областей – ішпани, висунуті правителем, так само з числа родоплемінної знаті. Титул верховного вождя став фактично спадковим і переходив від одного представника роду Арпада і до іншого. Будучи верховними вождями всіх мадярських племен, представники роду Арпада аж до піднесення Гези I мали всю повноту влади тільки в одному племені, звідки власне і походив їхній рід. Решта мадярських племен керувалися своїми вождями, в справі яких верховний вождь мав право втрутитися тільки в разі загальної військової загрози. Із зміцненням влади верховного вождя військові племінні вожді перестають відігравати скільки-небудь помітну роль у військовому житті країни і не наважуються на самостійні набіги на землі сусідів без відповідного схвалення з боку верховної влади. Про чисельність угорського війська в період з IX по XI ст. немає скільки-небудь достовірних відомостей, ми можемо тільки припускати, що чисельний склад мадярських

дружин був не менший, ніж військові контингенти їхніх противників, інакше навряд чи угорцям вдалося б успішно протистояти болгарам, візантійцям, німцям, а свого часу уникнути повного винищення з боку хозар і печенігів. Гіпотетично можна припустити, що в період «набуття батьківщини» об'єднані військові сили мадярських племен були в стані виставити до 20-30 тис., можливо, трохи більше, воїнів. Подібна чисельність не здається такою вже фантастичною, досить згадати, що чисельність візантійських армій в IX-X ст. могла досягати 20-60 тис. чол. [67, с. 35].

Основу стратегії мадярів в досліджуваній період становили стрімкі рейди на «ворожі території», мета яких полягала переважно в захопленні здобичі з подальшим відходом на вже підвладні землі. Якщо противник виявлявся слабким і нездатним до тривалого опору і маневреної війни, то його землі могли бути захоплені на тривалий термін, а населення перетворювали на рабів. У деяких випадках землі включалися до складу угорської держави і вже вважалися своїми. Саме так було з захопленням земель слов'янської держави князя Прібіни [52, с. 27].

На ранньому етапі розвитку угорського суспільства тактика дій мадярської кінноти при безпосередньому зіткненні з противником була ідентична тактиці сучасної їй легкої кінноти кочівників. Наявність лука в якості основної зброї визначало характер бою, який передбачав стрімкі атаки з масованим обстрілом противника, удавану втечу і флангові обхвати [61, с. 158]. Незначна кількість оборонного спорядження, виявленого в угорських похованнях IX – початку XI ст. в поєднанні з високо розвинутим комплексом зброї ближнього (рукопашного) бою (мечі, шаблі, списи, піки, бойові сокири) дозволяє висловити припущення про швидкоплинний характер рукопашної сутички, що практикувалася угорцями. В іншому випадку, не дивлячись навіть на високу ступінь підготовленості воїна, відсутність захисного спорядження неминуче призведе до поранень різного ступеня важкості.

Лев Мудрий описував тактику угорців як тактику кочівників [39, с. 276]. справа в тому, що в той час (кінець IX – початок X ст.) західні війська

були незнайомі з прийомами кочівників, якими ті користувалися ще з часів скіфів. Суть їх полягала в тому, що володіючи високою мобільністю, підкоряючись суворій дисципліні кінні загони вступали в ближній бій, запеклу рукопашну сутичку лише в самому крайньому випадку. По можливості вони нападали раптово, з засідки, використовуючи головним чином своє найважливішу зброю – рефлексивний лук (складний складений лук зі шматків деревини, рогу і кістки [51, с. 408]), яким майстерно володіли. Кочівники направляли шквал своїх стріл на противника здалеку, за 100-150 метрів, потім, коли опинялися поруч з ворожим військом на відстані списа, вони повертали назад і, відступаючи, обернувшись в сідлі, продовжували стрільбу з лука. Цей маневр історики часто називають «удаваною втечею», що не зовсім вірно. Мета даного військового прийому полягала не в тому, щоб ввести противника в оману, а в тому, щоб вистрілити з лука ще кілька разів. Зазвичай після цього загони ворога починали переслідування, таким чином, порушувалося їх чітке шикуння побудова і вони ставали більш уразливими. Тоді проти розосереджених ворожих рядів слідувала нищівної сили кінна атака, в якій головна роль відводилася шаблі зі злегка вигнутим однолезовим клинком, пікоподібний спис або ж легка бойова сокирка «фокош». Угорці прагнули вдарити по війську ворога з декількох сторін з метою оточити його і викликати серед них паніку. Слідом за вдалою атакою вони починали переслідування, щоб не дозволити противнику знову вишикувати своє військо [114, с. 62]. Угорці переслідували противника до тих пір, поки максимально не винищували [124, с. 123].

Візантійський військовий теоретик радив вживати контрзаходи проти них. Він відзначав, що ефективно їм протистояла піхота, низинна і пустельна місцевість були не вигідні для їх кінноти, яка була залежна від пасовищ. Лев Мудрий вказував, що деяких з угорців можна було переманити на свою сторону. Проти угорців пропонувалося, щоб війська поділялися на п'ять частин, тобто виділити авангард і ар'єргард і виділити більше сил на фланги. В тилу пропонувалося залишити природну перешкоду, щоб вороги не напали

з тилу. Рекомендувалося в ході переслідування не відриватися від основних своїх сил і не спокушатися відступом угорців після першої сутички [39, с. 277]. При цьому не варто забувати, що Лев Мудрий списав свій трактат зі слів Маврикія. При цьому Маврикій описував тюркютів, яких називав турками, а Лев Мудрий згадував під етнонімом турки угорців. Так що відомості цього теоретика потрібно сприймати критично [83, с. 78].

Комплекс озброєння був схожий на інших кочівників. Він реконструюється за матеріалами Великотиганського могильника, а також пам'яток караякупівської і кушнарєнківської культури [69, с. 45-47]. Наконечники стріл були залізними і ділилися на трилопатеві, тригранні і чотиригранні, плоскі і листовидні, зрізних, трикутні, ланцетовидні. Тригранні наконечники були масивними і бронебійними. Угорці широко використовували луки тюркського типу і запозичили озброєння єнісейських киргизів і болгар. Улюбленим видом озброєння ближнього бою була шабля. Піхви шаблі прикрашалися сріблом. Традиція прикрашати зброю існувала у тюркських народів Південного Сибіру і алан. Вплив салтівської культури проявився в запозиченні угорцями бойових сокир. Серед зброї зустрічалися списи, проте їх наконечники в похованні зустрічалися рідко, куди більш поширеними є наконечники стріл. Обладунки представлені шоломами, кольчугами, пластинами від панцирів. Шоломи переважно сфероконічні. Ударну силу війська становили вершники, озброєні шаблями [68, с. 16].

Пам'ятки суботцівського типу характеризувалися таким же комплексом озброєння. В якості основної зброї використовувалися лук і шабля. М. Горелік вважає, що на утемільській чаші зображений легкоозброєний угорський вершник з сагайдаком типового євразійського степового типу у вигляді довгого вузького короба. Він вважає візерунок на сагайдаку, типово угорським [60, с. 298]. На чаші з озера Нанто в Угорщині зображений воїн, озброєний шаблею і списом. Цей воїн належить до середньої кінноти, оскільки зображений без захисного озброєння. На чаші з с. Мужі зображений важкоозброєний вершник в ламеллярному панцирі.

Кольчуга одягнута під панцир і доходить до ліктів. Голову вершника захищає конічний шолом з барміцею. Вчений вважає воїна, зображеного на посудині з Надь-Сент-Міклоша, кабаром [60, с. 298]. На думку О. Комара, скарб із цього місця належить або угорцям або кабарам [78, с. 168]. Кабарський вершник був захищений кольчугою з подолом до колін, конічним шоломом, барміцею, поножами, наручнями. З Чернігова були ламеллярні хозарські панцири. М. Горелік вважав, що в Приураллі в угорців був панцир в поєднанні з кольчугою, шаблє, рідше списи [60, с. 299]. У похованні в с. Манвелівка в Дніпропетровській області знайдені палаш і яйцевидний шолом, належить угорцям [121, с. 263]. Самі яйцеподібні шоломи характерні для Приуралля і хазар. Для угорців ж характерні і конічні шоломи. З с. Немія на Західній Україні походить шолом зі срібним окуттям [60, с. 300].

Регіон Прюмський відзначав, що угорці дуже добре володіють луками і вбивають стрілами багатьох. Однак він приписував їм нездатність боротися в ближньому бою і брати штурмом міста. Йшлося про те, що вони нападають і відступають, часто відступають удавано. Зазначалося, що їх перший натиск сильний, після запеклої сутички вони залишають поле бою, потім повертаються назад. Угорці охарактеризовані як люди дії, які мало говорять, а більше діють, їм приписувалась пихатість, підступність, бунтівливість. Вони вчили їздити на конях своїх дітей і слуг. Багатьма заняттями угорці займалися, сидячи на конях [36, с. 46]. Перед нами класичний приклад опису військової справи кочівників до яких належали угорці [67, с. 39].

Військові операції угорців довгий час обмежувалися донськими степами і Північним Причорномор'ям. По-перше, через слабкість Хазарії і відносну самостійність візантійських володінь у Криму в першій третині IX ст., що дозволяло їм обмежуватися набігами на каганат і східних слов'ян і вигідно збувати бранців на невольничих ринках Візантії, а по-друге, через існування на нижньому Дунаї і в Центральній Європі сильних держав, які перешкоджали вільному проходу варварів на землі спадкоємців імперії Карла Великого.

Стосовно першої причини слід зауважити, що в другій третині IX ст. геополітична ситуація в Північному Причорномор'ї істотно змінилася. Хазарія подолати внутрішню анархію, викликану, найімовірніше, оголошенням іудаїзму державною релігією каганату, і побудувала з візантійською військово-технічною допомогою (між 834 і 837 рр.) потужну фортецю Саркел для зміцнення своїх північно-західних кордонів. Візантія в 833 р. перетворила Херсонес у військово-адміністративний округ – фему [76, с. 200]. Навіть на північ від угорських кочовищ в середовищі слов'ян, які постійно оборонялися від угорських набігів, в 850-і роки на землях полян з'явився князь Аскольд зі своєю дружиною, що стало помітно ускладнювати напади на мирних слов'янських хліборобів. Поразка, яку мадяри отримали близько 854/855 р. від печенігів і могла стати причиною появи дружини Аскольда в Києві [58, с. 32]. Принаймні звертає на себе увагу той факт, що відновлення нападів народу «рос» на Візантію відбулося в 860 р., коли відбувся знаменитий похід Аскольда на Константинополь. Така смілива акція свідчила насамперед про ослаблення угорського контролю над причорноморським степовим «коридором», а також про появу у мадярів нового суперника в справі встановлення контролю над прикордонними зі степом племінними союзами східних слов'ян [77, с. 56].

Більш докладно рух мадярів у західному напрямі описав анонімний нотар угорського короля Бели III (1172–1196) в тарактаті “Gesta Hungarorum” («Діяння угорців»): «Після того, як ступили на землю рутенів, не зустрічаючи опору, просунулися до Києва ... Київський князь на чолі свого війська пішов їм назустріч і разом з кунями встав на двобій з Алмошем ... Багато русичів і кунів падали на полі бою. Коли їхні воєводи зрозуміли, що програють, то почали втікати. Рятуючи життя, сховалися за стінами Києва. Алмош і його воїни переслідували переможених до самого Києва і дробили лисі голови кунів, наче сирі дині... ..Після перемоги Алмош і його герої зайняли землі русичів, захопили їх багатства і вже наступного тижня взяли в облогу Київ. А коли почали прикладати до мурів драбини ... воєводи Києва, русичів і кунів

визнали, що протистояти не можуть, відправили до Алмоша і його наближених послів з проханням укладення миру. ...Алмош після поради зі своїми наближеними виклав вимоги: передати у полон до нього синів воєвод і аристократичної верхівки, щорічний податок 10 тисяч марок, продукти харчування, одяг і все необхідне. Керівники русів, звичайно, вимушено погодились і все віддали Алмошу. Але просили, щоб після того, як покине Галич, перебрався через Сніжні гори на землі Паннонії, які раніше належали королю Аттілі...

...Вождь Алмош ... уклав з ними мир. Тоді воєводи русичів, а головне київський і суздальський князі, щоб втримати в своїх руках трон, відправили до Алмоша своїх синів, 10 тисяч марок, одну тисячу коней із зброєю і прикрасами, характерними для русичів, величезну кількість шкірок білок і горностаїв і ще багато інших незліченних подарунків...

...Тоді Алмош й інші високопоставлені особи, яких називають семимадярами, разом з воєначальниками кунів, їхніми родичами, слугами і служницями покинули Київ і у супроводі київських русичів прибули до міста Ладомир» [цит. за: 102, с. 4].

Грунтуючись на даному фрагменті, історики висунули два припущення стосовно характеру проходження угорців територією східних слов'ян. Згідно першої гіпотези наприкінці IX ст. була війна мадярів в з Києвом, внаслідок чого великий князь Олег був переможений угорським воєводою Алмошем. Дана гіпотеза, висунута угорськими науковцями на рубежі XIX – початку XX ст., отримала подальший розвиток в працях зарубіжних дослідників в XX ст. [102, с. 4]

Необхідно зауважити, що опис анонімом «переможної битви» позбавлений подробиць при досить детальному викладі змісту мирної угоди. Як вважає ужгородський історик І. Прохненко, малоімовірно, щоб така вагома подія – битва під Києвом – не знайшла відображення в інших джерелах і залишилася поза увагою, зокрема Нестора і Константина Порфирогенета. Тому, швидше всього битви не було взагалі і більш

аргументованою є точка зору вчених другої половини ХХ – початку ХХІ ст., якими встановлено, що значна частина повідомлення Аноніма, зокрема і про підкорення Києва, – плід його літературної фантазії, зумовленої політичним замовленням твору [102, с. 5]. Після аналізу свідчень письмових джерел про проходження угорського союзу племен через територію Давньоруської держави, використаних Анонімом, який у низці випадків змінив або доповнив їх, вчені висловили думку, що перехід угорців через східнослов'янські землі відбувався я мирно, на основі угоди вождів з Київською Руссю. Було висунуто припущення, що згідно домовленості з Олегом угрів не тільки пропустили через київські землі, але й дали провідників. Мати біля себе войовничу орду князю не було змісту, цілком вистачало хазарів і печенігів [102, с. 5]. Також вчені брали до уваги і ту обставину, що мадяри свого часу виступали союзниками Хазарського каганату, якому Русь сплачувала данину [102, с. 5].

Тепер щодо другої причини. Якраз на цей час припадає розквіт Болгарського ханства в часи Крума (803-814) і Омуртага (814-831). Джерела повідомляють про каральний похід болгарського загону під командуванням копана Окорса близько 818-820 рр. проти якихось варварів, які жили за Дніпром, в яких болгарські дослідники бачать угорців. Відомо також, що вже в 803-804 рр. Крум приєднав до Болгарського ханства більшу частину майбутньої Трансільванії, заклавши тим самим можливість для безперешкодних набігів в Центральну Європу на південь від Карпатських гір [69, с. 34].

Іншою сильною державою цього регіону була Великоморавська держава, що сформувалася вже в другій третині ІХ ст. При перших правителях цієї західнослов'янської держави, Моймира І (830-846) і Ростислава (846-870), Велика Моравія переживала період поступового територіального розширення. Поява такого серйозного суперника в Центральній Європі сильно стурбувала східно-франкського короля Людовіка Німецького, за вказівкою якого Моймир І був повалений, а на престол

зведений Ростислав. Однак останній виявився таким же неслухняним волі Людовіка і активно протистояв німецькому впливу [57, с. 99]. Для боротьби з східнофранкським королем Ростислав уклав близько 860 р. союз з його сином, австрійським маркграфом Карломаном. Саме конфлікт, який розгорівся незабаром між батьком і сином, дозволив угорцям вперше, якщо спиратися на дані джерел, проникнути в саме серце Європи в 862 р. [52, с. 76]. Сама по собі інформація Вертинських анналів з приводу участі угорців у заколоті Карломана вкрай лаконічна і не містить подробиць. Швидше за все, тут можна говорити про прибуття в Східну марку (сучасна Австрія) одного з семи угорських племен, які мали в той час ще досить велику самостійність [126, с. 47].

При цьому звертає на себе увагу той факт, що Карломан вирішив скористатися допомогою мадярів, які проживали в той час на значній відстані від кордонів Східнофранкського королівства. Найбільш ймовірно, що залучення угорців було запропоновано Карломану його союзником Ростиславом, який безсумнівно мав з мадярами безпосередні контакти в районі центральних відрогів Карпат. Якраз в цей час, якщо датувати запропоновану Костянтином Багрянородним хронологічну канву від гіпотетичної дати Каро Цегледі, угорці мали переселитися в легендарну країну Ателькузу (Етелкьоз), яка знаходилась, на думку більшості дослідників, в самому західному секторі причорноморського степового «коридору» [76, с. 188].

Після цього західноєвропейські хроніки протягом двох десятиліть не згадують угорців. Очевидно, мадяри переживали в той час поступову консолідацію розрізнених племен в єдине міжплемінне об'єднання. Цього настійно вимагала геополітична ситуація в Північному Причорномор'ї [62, с. 118]. Печеніги не збиралися заспокоюватися на поділі «коридору» між ними і угорцями і явно мали намір стати тут повними господарями. Наявність спільного ворога підтримувала природний союз угорців з хозарами. Саме хозари, за свідченням Константина Багрянородного, завдали печенігам

серйозної поразки, змусивши останніх обрати об'єктом для нападу мадярів. Однак після відходу угорців з Леведія в Ателькузу (тоді, швидше за все, фактично припинилася васальна залежність угорців від хозар) між мадярами і каганатом вклинюються кочовища печенігів. Відтепер якщо і зберігався колишній угорсько-хозарський союз, про що побічно свідчить той же Константин в описі процесу легітимізації влади першого верховного вождя всіх угорців Арпада [22, с. 161], то значення цього союзу помітно впало. Хазарія, швидше за все, лише зберігала свій колишній авторитет як велика держава тодішнього кочового світу [104, с. 116].

В умовах, що змінилися угорці змушені були шукати нові зовнішньополітичні орієнтири. Перш за все необхідно було змінити систему взаємин зі східними слов'янами. Оскільки печеніги в силу свого способу життя не могли не чинити напади на слов'ян, серед них тепер можна було шукати союзників для боротьби з суперниками-степовиками. Не випадково Никонівський літопис згадує про похід Аскольда на печенігів під 864 р., коли він «множество их изби» [32, с. 71].

Змінювалася ситуація і у Великоморавській державі. Після смерті Ростислава на престолі там виявився Святоплук I (870-894) – останній з ряду сильних правителів Великої Моравії. На початку свого правління Святоплук зіткнувся з відкритим сепаратизмом окремих етнічних груп, що входили до складу його держави. Визнаючи себе спочатку васалом східнофранкських королів – Людовіка Німецького (до його смерті в 876 р.) і його наступника Карла III Товстого (в 876-887 рр.), Святоплук I домагався в 890 р. визнання незалежності Великоморавського князівства від Арнульфа (правив в 887-899рр.) [57, с. 100]. Згадка про похід угорців і каварів на австрійські землі в 881 р. міститься у «Великих Зальцбурзьких анналах» [17]. Інформація про цей похід незначна. Джерело лише констатує, що угорці діяли безпосередньо під стінами Відня, а кавари – в інших районах Австрії. Характерно, що кавари в якості окремої етнічної групи згадуються в даному повідомленні востаннє. Як відомо з трактату Константина Багрянородного «Про

управління імперією», кавари були тією частиною хазар, які в силу якихось причин (можливо, через відмову прийняти нову іудейську віру) підняли заколот і, розгромлені вірними кагану силами, втекли до угорців [22, с. 163]. Кавари стали восьмим плем'ям угорського міжплеменного об'єднання в кінці IX ст. і остаточно злилися з основною масою угорського етносу [67, с. 48].

«Великі Зальцбургські аннали» не повідомляють причин появи угорців і каварів на австрійських територіях. Швидше за все, мадяри стали учасниками одного з епізодів запеклої війни Святоплука I за незалежність від Східнофранкських королів. При цьому явно напрашується висновок про союзницькі відносини угорського міжплеменного об'єднання з Великою Моравією, інакше мадяри не опинилися б в Австрії, куди не можна було потрапити, минаючи землі держави Святоплука. До того ж до наступного 882 р відноситься інформація «Життя св. Мефодія» про те, як цього слов'янського первоучителя з належною пошаною прийняв якийсь угорський «король» [16, с. 101].

Дослідники з західнослов'янських країн підтримують точку зору В. Вавженка про те, що це свідчення відноситься не до угорського, а до франкського короля. Але таке твердження категорично не поділяють угорські історики, які вважають, що тут мова йде про одного з вождів угорського союзу племен і що сама ця зустріч мала місце в одній з областей Великої Моравії. Вільне перебування на землях цієї держави угорських загонів, не пов'язане з набігами, також недвозначно натякає на тісні контакти між угорцями та Великоморавською державою [126, с. 50].

Таким чином, на початку 80-х років IX ст. відбулася явна переорієнтація зовнішньополітичних інтересів мадярського союзу на західних сусідів. Головною причиною того стала поява в Середньому Подніпров'ї нового серйозного противника – Давньоруської держави, створеного в 882 р. князем Олегом. Силу Олега, безсумнівно, незабаром відчули і печеніги, тому для них також були значно обмежені можливості для набігів на східних слов'ян, сама ситуація змушувала печенігів посилювати

натиск на мадярів, домагаючись їх повного витіснення зі степів Північного Причорномор'я. Характерно, що навіть Никонівський літопис і повідомлення В. Татищева не містять жодних згадок про «угрів» і їх напади на руські землі [126, с. 50].

Наступні події ще більше погіршили становище угорців в країні Ателькузі. За свідченням «Всесвітньої хроніки» Регіона Прюмського, у 889 р. [36, с. 47] печеніги завдали нової поразки угорцям. Цю дату визнають навіть ті, хто не поділяє точку зору К. Цегледі, що це була вже друга війна угорців з печенігами. Так чи інакше, але угорсько-каварске міжплеменне об'єднання, швидше за все, було витіснене на самі західні околиці причорноморського степового «коридору» [92, с. 17]. Представляється також найбільш імовірним, що саме тоді відбулася зміна влади у мадярів, про яку також є згадка в трактаті імператора Константина «Про управління імперією». Втомлений від тягара влади і не маючи спадкоємця Леведія відмовився від пропозиції хазарського кагана про легітимізацію його верховної влади над усіма племенами союзу за прийнятими в степу звичаям і поступився цю владу молодому Арпаду [22, с. 165]. В якості головного аргументу щодо зміни влади саме в цей час, близько 890 р., М. Юрасов бачить помітне поживлення зовнішньополітичної активності мадярів в останнє десятиліття IX ст. При цьому явно відчувається молоде завзяття нового правителя, який допускав розпорошення сил свого міжплеменного об'єднання відразу на декількох напрямках, що призвело до трагічного фіналу і переселенню мадярів з Північного Причорномор'я в Середнє Подунав'я [126, с. 50].

Одна з причин такого фіналу – серйозне загострення відносин між Великоморавським князем Святоплуком I і німецьким королем Арнульфом в останнє десятиліття IX ст. Обидва правителі намагалися знайти собі союзників для боротьби з суперником, і тут угорці продемонстрували, що вони аж ніяк не є традиційними союзниками великоморавських князів. При певних умовах (швидше за все – за хорошу плату) вони могли виступити і

проти свого неодноразового союзника. Так, в 892 р. угорці воювали на стороні Арнульфа проти Святоплука I. Про це повідомляють Фульдські аннали, зокрема, що мадяри приєдналися до війська Арнульфа, яке складалося із франків, баварів і алеманнів (швабів) [42]. При цьому явно відчувалося прагнення німецького короля раз і назавжди покінчити з незалежністю Великоморавського князівства. Але до повного підпорядкування Святоплука I цей похід не привів [57, с. 103].

Сам же великоморавський князь доклав зусиль до того, щоб мадяри надалі більше не воювали на боці його ворога Арнульфа. Через два роки угорці знову стали союзниками Святоплука, «перейшли через Дунай і зробили безліч гідних оплакування справ. Бо, убивши чоловіків і старих жінок і повівши із собою немов худобу молодих жінок для задоволення своєї похоті, вони повністю спустошили всю Паннонію», – так свідчать про це угорському нашестю «Фульдські аннали» [42]. Однак під час цієї війни Святоплук I помер, після чого Великоморавська держава вступила в смугу швидкого занепаду. Угорці ж, допомагаючи Святоплуку, одночасно брали участь ще в одній війні – проти болгарського царя Симеона вже як союзники візантійського імператора Лева VI Мудрого. Безсумнівно, що Арпад і Курсан, які правили тоді угорцями, проводили таку гіперактивну зовнішню політику, яка ніяк не відповідала їхньому військовому потенціалу. Розплата не забарилася. Настільки масштабне розпорошення сил при наявності на сході печенігів – найлютіших ворогів мадяр протягом усієї другої половини IX ст. – не могло не привести до катастрофи. Про події болгаро-візантійської війни 894-896 рр., в якій спочатку брали участь і мадяри, розповідають візантійські автори: Продовжувач Георгія Амартола, Лев VI Мудрий у своїй «Тактиці» [39, с. 279] і Константин Багрянородний в названому вище трактаті [22, с. 165]. Головною причиною поразки мадяр і повного розорення їхніх сімейних вогнищ, що залишились без надійного захисту, стали вмілі дії болгарського царя Симеона, який уклав тимчасовий мир з Візантією і

організував спільний військовий напад на місця поселення мадярів [126, с. 51].

Таким чином, в 895-896 рр. угорцям довелося здійснити свою чергову і останню міграцію в Середнє Подунав'я, для того щоб знову запобігти зникненню свого етносу в запеклій боротьбі з сильними степовими суперниками. Народ Арпада і Курсана насамперед почав освоєння земель майбутньої Трансільванії. Тут, на відміну від Північного Причорномор'я, обстановка повністю сприяла угорцям. Після смерті Святоплука I розгорілася міжусобна війна його наступників Моймира II і Святоплука II. У цих умовах мадяри не тільки швидко знайшли собі вільні землі для поселення, а й незабаром поставили перед собою завдання захопити більшу частину земель колишньої Великоморавської держави. До 907 р. ця колись могутня держава Центральної Європи перестала існувати. Частина її території увійшла до складу Німецького королівства, проте це аж ніяк не означало встановлення миру і спокою на східних кордонах тодішньої Німеччини. Місце мораван зайняли угорці, які опинилися значно серйознішим противником.

Відукінд Корвейський описував як в ході набігу на Саксонію угорці вторглися на територію герцогства двома загонами. Ці загони, в свою чергу, ділилися на менші загони [12, с. 136]. У своїх набігах угорці спалювали церкви і взагалі сприймалися як Бич Божий. В угорському хронікальному зводі XIV ст. в уста полонених Леля і Булчі вкладені слова про те, що вони бич божий [11, с. 359]. Це скоріше бачення християнських книжників, однак, видається можливим, що угорці могли використовувати такі настрої. Наприклад, самі угорці називали одного з цих вождів Вербульчу, тобто кривавий Булчу [50, с. 12]. У багатьох випадках вони спалювали церкви і будинки своїх упротивників. Угорці з задоволенням підтримували свою грізну репутацію. Під час походів угорці брали в полон християн і язичників. Це робилося для того, щоб отримувати регулярні джерела прибутку [124, с. 126]. Ліутпранд Кремонський повідомляв, що близько 943 р. і в 947 р. італійці платили угорцям данину розміром в десять модіїв золота [28, с. 40].

У 924-932 рр. Саксонія також платила данину угорцям [12, с. 136]. Ліутпранд Кремонський повідомляв про викуп людей з угорського полону [12, с. 140]. Як правило, викупували феодалів і духовенство. Прості люди або потрапляли в рабство до самих угорців, або потрапляли на ринки рабів в країнах ісламу. За свідченнями Відукінда Корвейського, угорці в 954 р. взяли в полон близько 1 тис. залежних людей в Франконії [12, с. 144].

Ліутпранд Кремонський повідомляв, що Арнульф використовував угорців проти мораван. Він приписував німецькому правителю, то, що він випустив з-за стіни нечисті народи, до числа яких він і зараховував угорців [28, с. 39]. У «Сенкт-Галленських анналах» під 892 р. сказано, що угорці воювали проти мораван [10]. У цих же анналах під 863 р. повідомлялося, що нападу піддалися християни. Під 888-889 рр. повідомлялося про перший напад агарян на християн [10]. Під назвою агаряни згадувалися угорці. В «Алеманських анналах» під 863 р. згадувались гунни [2].

У «Великих Зальцбурзьких анналах» в 881 р. відзначена перша війна з угорцями під Венією (Віднем) і друга війна з коварами при Кульміті. Угорці взяли Відень [17]. Поява угорців і кавара до “набуття батьківщини” в Паннонії, ймовірно, пов’язана з тим, що князь Великої Моравії наймав їх в своє військо для війни з франками [124, с. 126]. Відукінд Корвейський називав угорців аварами і вважав, що Карл Великий вигнав їх і побудував вал, який при Арнульфi був зруйнований [12, с. 137]. Прихід угорців був приписаний ініціативі слов’ян. Аварами вважав угорців Тітмар Мерзебурзький [40, с. 20]. Ініціатива використання угорців проти християн приписана Святополку в 894 р. Вказувалося, що протягом кількох років моравани уклали з угорцями союз за язичницьким обрядом. Під 892 р. в «Фульдських анналах» сказано, що король Арнульф користувався допомогою угорців у війні з мораванами [42].

В угорській історичній традиції вказувалось, що угорці відвоювали свою батьківщину і пов’язували угорців з с гуннами. Прародителями угорців називали Хунор і Магор. Угорський Анонім повідомляв, що угорці

перемогли кунів, а потім взяли в облогу Київ і стягнули з нього данину [15, с. 93]. Також він повідомляв про їхнє перебування близько Галича. Текст угорського хроніста сповнений анахронізмів. Куни в його творі – це, ймовірно, печеніги, а Галич тоді не існував. Ймовірно, угорці до переходу через Карпати нападали на білих хорватів, які жили в Галичині [127, с. 149]. Нестор ні про що подібне не повідомляв, але зазначив, що угорці пройшли біля Києва [34, с. 23]. При цьому він замовчує, чому угорці проходили у Києва, повідомляючи лише, що вони йшли як сучасні йому половці. Ймовірно, під час своєї міграції угорці зіткнулися з Руссю і здійснили набіг у землю полян. Князь Олег, ймовірно, протиставити їм нічого не міг, оскільки угорці були сильні кіннотою, а скандинави і слов'яни були переважно пішими, і їм залишалося тільки оборонятися в укріплених селищах [127, с. 149].

Важливим індикатором приходу угорців в Центральну Європу були походи в Західну Європу. Одним з таких походів був похід на Баварію. Повідомлялося, що перед тим угорці напали на Баварію і підпорядкували собі народ моравів. Йшлося про те, що турки напали на німців короля Людовика і почали удавано відступати, заманили рицарів, які їх переслідували в засідку [28, с. 39]. В описі угорців були використані ті самі висловлювання, які використовував Амміан Марцеллін для характеристики гунів. Після цієї перемоги угорці пройшли землі баварців, швабів, франків, саксонців. Потім вони напали на Італію та стали біля річки Brent. До битви на цій річці пройшов рік, і угорці знову прийшли в Італію. Вони виманили на себе італійське військо і відступили з долини річки Адди через Верону до річки Brentі. Християнські рицарі переслідували їх. Захоплені переслідуванням італійці зупинилися табором і не вжили заходів обережності. Угорці увірвалися в табір італійців і багатьох перебили. Це сталося в тому ж році, в якому інша частина угорців напала на Баварію, Швабію, Франконію, Саксонію [50, с. 17].

В «Альтайхських анналах» сказано про вторгнення в Італію і про перемогу угорців у 899 р. [24]. В «Аламанських анналах» під 899 р. є повідомлення про вторгнення угорців в Італію, які розбили християн і взяли деякі фортеці [2]. В «Анналах Беневенто» сказано про вторгнення угорців в Італію під 899 р. [3] З «Фульдських анналів» дізнаємося, що набіг аварів (угорців) на моравів відбувся вже в 894 р., а в 892 р. угорці найнялися до війська Арнульфа [42]. Під 900 р. повідомлялося про вторгнення угорців в Італію і розорення цього регіону. Йшлося про те, що коли італійці вирішили виступити проти них, то за один день полягло 20 тис. воїнів [42]. Тим же роком датоване вторгнення угорців в Баварію і поразка їх війська від баварців. Угорці обрушилися на Баварію за Енсом, спустошили все на 50 миль в довжину і ширину [124, с. 54]. Баварці підбурили свого герцога виступити проти угорців. Почувши про це, більшість угорців відступила до себе в Паннонію. Але деяка частина угорців залишилася на північ від Дунаю. Герцог з єпископом з Пассау перейшли Дунай і перемогли угорців. У сутичці з ним загинуло 200 угорців. Під 901 р. в джерелах згадується про розорення Карантанії угорцями [42]. Регіон Прюмський [36, с. 47] повідомляв про вторгнення угорців в Італію під 901 р. В «Анналах Рейхенау» [4] було сказано, що в 899 р. угорці прийшли до Італії і створили багато зла. Угорці зайняли Паннонію і усунули вплив баварців і франків в 900 р., і напали на Австрію [124, с. 54].

За свідченнями Саксонського Анналіста [38] в 906 р., угорці напали на Саксонію. У «Сенкт-Галеннських анналах» повідомлялося, що в 900 р. баварці воювали з агарянами (угорцями) і частину їх перебили [10]. У 902 р. баварці запросили угорців на бенкет і перебили їх разом з вождем Хуссолем [10]. В «Аламанських анналах» [2] повідомлялися практично ті ж дані, але без опису загибелі Хуссоля. У «Сенкт-Галеннських анналах» під 908 р. є повідомлення, що угорці перебили баварське військо, а в 909 р. напали на аламаннів [10]. В «Аламанських анналах» під 908 р. є повідомлення, що угорці знищили все баварське військо, а в 909 р. вторглося в Аламанію [2].

Під 910 р. повідомлялося, що угорці перемогли алеманів (швабів) і франків (тобто німців), але частина з угорців була перебита баварами [124, с. 55]. У замітці в некролозі великий Фрейзінгенської церкви сказано, що баварці були переможені баварським герцогом Арнульфом [124, с. 55].

Про події 900-901 рр., в «Зальцбурзьких анналах» зазначалося, що угари дійшли до Лінца [17]. У 907 р. відбулася битва баварців з угорцями, і в цій битві вціліло мало християн. У 908 р угорці напали на саксонців. У битві з ними полягли Буркхард герцог Тюрингії, єпископ Рудольф і багато інших [50, с. 20]. У 909 р. угорці вторглися у володіння алеманнів, а в 910 р. здійснили повторний напад на цей край. У битві з ними загинув граф Гоцберт [93, с. 274]. В цьому ж році вони воювали з франками і баварцями і в битві з ними загинув граф Гебхардт [93, с. 274].

У 907 р. відбулася битва під Пожонью (Братиславою). В цій битві загинув баварський граф Луїтпольд [47]. Франки виступали як союзники мораван проти угорців. Ще в 901 р. Моймир II уклав договір зі східними франками для того, щоб воювати проти угорців. У 907 р. Луїтпольд Баварський очолив велике військо і зосередив його у замку Енн. Разом з ним в похід виступили зальцбурзький єпископ Тітмар, єпископ Отто з Фрайзінга, єпископ Захарія з Себена, а також багато знатних людей з Баварії – Гундовальд, Хартвіг, Хеленберт з Братислави, Ратольд, Хатох, Мегіновард, Ізенгрім та ін. Ч. Бовлус вважав, що битва відбулася біля Залавара (замок Братислава) на захід від озера Балатон. Інші дослідники локалізували місце битви на схід від Відня і неподалік від Братислави. Німцям довелося дорого викуповувати своїх полонених в угорців [50, с. 21].

Період 900-910 рр. був складним для європейських країн. Тільки баварці змогли досягти невеликих локальних перемог над угорцями, однак і самі зазнавали поразок від них. Саксонці, франконці і алемани до вторгненням угорців і “кочівницької” тактики не були готові і зазнавали від поразки. Як вже зазначалося, у 902 р. на бенкеті баварці убили вождя угорців Хуссаля, якого можна ототожнити з Курсаном. З двох угорських вождів

залишився один – Арпад, нащадки якого зосредили в своїх руках владу. Постійною метою угорських нападів стали німецькі землі [52, с. 87].

Період 911-932 рр. також характеризувався активними угорськими набігами. За відомостями «Алеманських анналів» [2] в 913 р. угорці вторглися у володіння алеманнів. Повертаючись через Баварію в Алфельд вони були переможені військом, яке очолювали Арнульф (син Луїтпольда), Ерхангер, Бертольд, Ульріх. Як свідчать «Альтайхські аннали» [24] угорці спустошили Франконію і Тюрінгію. Німці воювали з угорцями під Лоїхінгом в 911 р. У 913 р. угорці дійшли до Фульди. У «Великих Зальцбургських анналах» наявні відомості про воєнні дії поблизу Нухінга проти угорців [17]. За даними «Анналів Святого Вінцентія Мецького» [6] в 917 р. угорці вторглися в Лотарингію. У 919 р. через території алеманнів і Ельзас угорці вторглися в королівство Лотаря. Адам Бременський повідомляючи про угорців вказував, що вони спустошували не тільки Саксонію та інші німецькі провінції, перейшли через Рейн і розорювали Лотарингію [1, с. 132].

За даними «Вюрцбургської хроніки» [13] в 927 р. угорці спустошили Франконію, Галію, Ельзас, аламаннів, загинув герцог Бурхардт. Згідно «Анналів Беневенто» [3] угорці в 922 р. вдруге вторглися в Італію. Гуго з Флавінї [14] повідомляв, що в 924 р. вигнаний лангобардами король Беренгарій привів до Італії угорців, які спалили 44 церкви та місто Павію. Рудольф і Гуго напали на угорців і оточили їх в Альпах. Однак угорці змогли вийти з оточення, а переслідувачі розбили тільки їх ар'єргарди [50, с. 22]. Король Беренгарій був убитий своїми людьми. Ліутпранд Кремонський повідомляв, що вождь угорців Саларді напав на Італію, і країна була наповнена угорцями [28, с. 39]. Вони оточили Павію валами і блокували її. Застосовуючи запалені стріли в Павії здійнялася спустошлива пожежа, а мешканці міста були вражені угорськими списами. Ці події датувалися 924 р. [28, с. 39] За повідомленнями «Великих Кельнських анналів» угорці спустошили Галлію, Франконію, Ельзас і Алеманію [9]. Згідно свідчень «Лаубахських анналів» в 926 р. угорці вторглися у володіння аламаннів і

Франконію і спустошили землі за Рейном [27]. В «Коротких Мецьких анналах» зафіксован, що угорці в 926 р. приходили втретє [25]. В «Альтайхських анналах» наявна інформація, що в 926 р. угорці напали на монастир Святого Галла, проте загопи Галла і Отмара, що на той час знаходились в монастирі, відбили вторгнення угорців [24]. В «Мелькських анналах» під 927 р. є повідомлення, що угорці спустошили Франконію, володіння аламанив, Ельзас, Францію [30]. Тітмар Мерзебургський повідомляв, що король вигнав аварів (угорців), які часто проти нього повставали, але одного разу був обложений ними в 924 р. в поселенні Пюхен [40, с. 12].

За свідченнями «Корвейських анналів» король Генріх розгромив угорців в 933 р. [23] Ліутпранд Кремонський повідомляв, що битва при Мерзебурзі відбувалася в правління імператора Генріха, який зібрав з саксів велике військо. Угорці рушили на Тюрінгію і Саксонію, оскільки вони не були захищені горами. Мерзебург знаходився на кордоні між Саксонією, Тюрінгією і слов'янами. До підходу німецького війська угорці вже грабували Саксонію і знищували населення. Долю битви вирішила атака кінноти правильним строем. Угорські стріли не заподіяли значної шкоди, а фалари і прикрашена зброя стали тягарем для угорців. Саксонське військо здобуло перемогу [124, с. 56]. Відукінд Корвейський повідомляв, що угорці були задіяні під час походу на Саксонію слов'янами [12, с. 149]. Це військо угорців перед тим, як вторгнутись до Саксонії, знаходилося в землі доленчан і чекало підходу другого війська, яке грабувало Саксонію і змусило багатьох саксів мігрувати за межі своєї землі. Імператору Генріху приписувалася промова, в якій він закликав людей битися з військом аварів і варварів (так Відукінд Корвейський називав в угорців). Посли угорців, які прибули за даниною, були відправлені ні з чим додому. Угорці вторглися в Тюрінгію. Після цього вони розділили свої війська надвоє і з заходу і півдня напали на Саксонію. західне військо було розбито саксонцями і тюрінгцям. Військо угорців, що знаходилося до того в землі доленчан, знову напало на саксонців,

тепер зі сходу [12, с. 149]. Розповідь Відукінда менш помпезна, ніж у Ліутпранда Кремонського. Побачивши загін тюрінгців з військом Генріха, угорці відступили і втратили лише небагатьох убитими або полоненими. Німці змогли захопити табір угорців, на чому їх успіхи і закінчилися [28, с. 40].

Згідно даних «Мелькських анналів» Генріх в 933 р. розбив в Сербії (в землі лужицьких сорбів) угорців [30]. У 10-20-х рр. X ст. угорці розширили географію своїх походів. Від їх набігів так само страждали німецькі землі, однак угорці в своїх походах почали доходити до французьких земель. Правителі німецьких герцогств і сам імператор платили їм данину. Битва під Мерзербургом, незважаючи на успішний кінець, не поклала край вторгненням угорців, однак змусила їх стримати свої апетити і фактично призвела до того, що німці перестали платити данину угорцям [50, с. 22]. Найбільшим успіхом з регіональних правителів користувався баварський герцог, який в польовий битві переміг угорців. Італія ж перебувала на периферії інтересів угорців. В «Анналах Рейхенау» під 934 р. було сказано, що угорці були розбиті військом короля і багато захоплено у полон [5]. В «Саксонській Всесвітній хроніці» зберігся опис битви з угорцями, де німці переслідують угорців [37].

Між битвами при Мерзебурзі і на річці Лех угорці здійснили ряд спустошливих нападів на Європу. У «Сенкт-Галленських анналах» згадано, що все військо агарян (угорців) було перебите баварцями в 943 р. [10]. У 949 р. угорці билися з християнами при Ло. У «Барійських анналах» повідомлялося, що унгарі вторглися в Італію [7]. В «Беневентських анналах» [3] зазначено, що угорці в третій раз вторглися в Італію в 937 р., а в четвертий раз напали в 947 р. Зафіксовані в цих італійських хроніках нападу торкнулися і Південної Італію. В «Анналах Святого Вінцентія Мецького» відзначено, що в 937 р. угорці спустошили королівство Лотаря [25]. В «Анналах» Флодоарда сказано, що угорці здійснили напад на Францію, спалили багато будинків і церков і з великою кількістю полонених

відступили. У цьому ж джерелі вказано, що в 951 р. угорці пройшли Італію, взяли Ам'єн і вторглися в Аквітанію [41, с. 195].

Саксонський анналіст під 955 р. повідомляв, що угорці зібрали величезне військо і загордившись вказували, що їх ніхто не зможе перемогти. Однак вони були розбиті королем під Аугсбургом [38]. У «Сенкт-Галленських анналах» зазначалось, що в 955 р. король Оттон розбив агарян на день Святого Лаврентія. Йшлося про те, що угорців було 100 тис. Повідомлялося, що багато з них були схоплені і повішені разом зі своїм королем Пульши. Другий загін під командуванням Леле був розбитий чехами [10]. В «Альтайхських анналах» повідомлялося, що в 955 р. король Оттон розбив угорців, проте його військо зазнало значних втрат, загинули герцог Конрад і Генріх Баварський [24].

В «Анналах Святого Венцентія Мецького» сказано, що угорці в четвертий раз напали на королівство Лотаря, проте були розбиті імператором Оттоном [6]. У «Великих Вюрцбургських» анналах сказано, що угорці, розоривши всю Баварію, у великому числі були перебиті королем Оттоном поблизу Аугсбурга [13]. Гуго з Флавіньї відзначав, що Оттон розбив угорців 10 серпня 955 р. і в битві загинув герцог Конрад [14]. Як повідомляють «Кведлінбургські аннали» в 955 р. Оттон з величезним ризиком для себе дав бій угорцям. У битві полягли герцоги Конрад, Коно, Генріх Баварський [20]. У «Великих Кьольнських анналах» зазначалося, що в 955 р. [9]. Угорці спустошили всю Баварію, проте були розбиті в битві біля Аугсбурга. У «Корвейських анналах» під 955 р. відзначено, що король розгромив угорців і слов'ян [23]. Ламперт Герсфельдський повідомляв, що на свято Святого Лаврентія на річці Лехфельд король Оттон розбив угорців, однак його військо зазнало значних втрат і в битві загинули герцоги Конрад і Генріх Баварський [26, с. 118]. В «Мелькських анналах» вказано, що угорці, розоривши Баварію, воювали з королем Оттоном біля Аугсбурга і у великій різанині 10 серпня були розбиті [30]. Тітмар Мерзербургський повідомляв, що син Оттона Дудо повстав проти батька і найняв аварських лучників

(угорців). Оттон розгромив заколотників і найманців-угорців. Після цього угорці вторглися вже як самостійна сила. Герцог Конрад поінформував короля, який зібрав в Аугсбурзі своїх васалів. В «Анналах» Флодоарда повідомлялося, що безліч угорців прийшло в Баварію і зібралось напасти на Францію. Проти нього виступив король Отто, Конрад і князь сарматів (чехів) Болеслав. Конрад, який хоробро бився, був убитий [41, с. 198]. В «Житті Ульріха з Аугсбурга» повідомлялося, що угорці прийшли до Баварії і розорили її до Дунаю, а потім зупинилися табором у лісах. Після цього вони перейшли річку Лех, спустошили землі аламанив до річки Іллер, спалили церкву Сент-Арфа і приступили до облоги Аугсбурга. Єпископ міста хоробро оборонявся поки не підійшли сили Оттона з саксонцями. Король хоробро бився разом з Конрадом. Сам Конрад був поранений стрілою і скоро помер. Три вожді угорців були схоплені і страчені через повішання [50, с. 23].

Найбільш детально про битву на р. Лех розповів Відукінд Корвейський. Він повідомляв, що до Оттона прийшли угорські послы, однак від послів свого брата він дізнався, що угорці напали на німецькі землі. Оттон виступив в похід з небагатьма саксонцями, оскільки більшість з них відбивало вторгнення слов'ян. Поблизу Аусбурга до нього прибули загони з франконці і баварців, а також воїни герцога Конрада. Перший другий, третій загони були з баварців герцога Генріха, четвертим керував Конрад і він складався з франконців, п'ятий складався з воїнів самого короля, шостий і сьомий загони склалися з аламанив (швабів), восьмий загін складався з чехів. Угорці змусили відступити чехів, потім розгромили швабів і змусили їх тікати. Тільки загони короля і Конрада розбили угорців і змусили їх рятуватися втечею [12, с. 138].

Як можна переконатися з свідчень писемних джерел, після поразки біля Мерзебурга угорці не припинили вторгнень в німецькі землі, проте намагалися уникати битв з саксами і баварцями. Битви з баварцями часто закінчувалися поразками для угорців. Вторгнення ж до Баварії в 955 р.

обернулося для угорців катастрофічним поразкою, після якої угорці вже не наважувалися здійснювати набіги в Європу [93, с. 276].

Деякі відомості про походи угорців наявні і в «Діяннях угорців» Аноніма. Під керівництвом вождя Золтана угорці спустошили Лотарингію і володіння аламанив, а також ходили походами на східних франків на кордонах Франконії і Баварії. Багато тисяч ворогів були перебиті і змушені рятуватися втечею. В часи імператора Конрада Лель, Булчу, Ботонд вторглися на територію аламанив. Але при відступі на річці Хін (Інн) Булчу і Лель були розбиті, Ботонд та інші вдало відступили. Потім угорці вогнем і мечем спустошили Баварію, Саксонію, аламанив і обезголовили Ерхангера і Бертольда. Через деякий час вони напали на Францію (Франконію) [15, с. 88].

Золтан, бажаючи помститися за загибель Булчу і Лея, здійснив похід проти тевтонців, спустошив Баварію, аламанив, Саксонію, Тюрнгію, на Великий піст його війська перейшли Рейн і розорили Лотарингію. Угорці взяли Сегузу (Сієну) і Таврін (Турин), пройшли ломбардськими землями. Ботонд і Урку були розбиті Оттоном [93, с. 277].

Таким чином, в IX ст., угорське воїнство володіло сформованим комплексом озброєння і тактикою бою, які допомогли прибульцям не лише добитися повного домінування в Потиссі, Паннонії і Трансільванії, але й проводити впродовж пів-століття широку експансію у всіх напрямках Центральної і Західної Європи. Причини угорських інвазій в країни Європи пов'язані з внутрішнім розвитком угорського суспільства. Родоплемінна знать вбачала в набігах засіб збільшення своєї сили і багатства; пересічні громадяни-угорці прагнули компенсувати збитки, нанесені їм знаттю, що захопила пасовища і худобу. Тому у ході набігів селян і міщан угорці гнали з собою, за знатних отримували викуп. У ряді випадків угорські воєначальники наймалися на службу до окремих правителів. Успіхам угорців в значній мірі сприяла феодальна роздробленість, міжусобиці в тих державах, куди вони здійснювали свої набіги. Давалася взнаки, особливо на перших порах, і

перевага кочівницької військової техніки, з якою західноєвропейські армії були не знайомі.

ВИСНОВКИ

Сучасні історичні моделі походження і міграції мадяр ґрунтуються на декількох лаконічних блоках писемених джерел, що зумовив у процесі вивчення велику кількість різноманітних гіпотез та історичних реконструкцій.

Як археологічні, так і писемні джерела свідчать про три регіони проживання угорців в процесі їхнього просування на захід в IX ст. В ході цієї міграції відбувалися процеси політичної консолідації, які сприяли порівняно швидкому створенню Угорської держави в Європі. Під час цієї епопеї мадяри зберігали всі основні елементи язичницької культури своїх предків, принісши їх в Паннонію. У багатьох могильниках X ст. цього регіону фіксуються прояви характерні і для кушнаренківсько-караякупівських некрополів IX ст. Урало-Поволжя.

За умови уважного прочитання трактату «Про управління імперією», у дослідників немає ніяких серйозних підстав для локалізації Ателькузи десь «між Дніпром і Серетом» і ототожнення її з пам'ятками суботцівського типу. Трактат розповідає про «внутрішню» міграцію «турків» на Південному Уралі з одного місця поселення в інше – з Леvedії в Ателькузу – в межах басейнів річок Деми і Білої. Отже, Ателькуза (верхів'я Атиля) і Леvedія були розташовані там же, де нині прийнято локалізувати Magna Hungaria – на території сучасного Башкортостану і сусідніх з ним регіонів, в ареалі пам'яток кушнаренківської і караякупівської археологічної культур.

Мадяри, які вторглися в причорноморські степи зі сходу, описуються в джерелах як народ, який за ознаками кочового господарсько-культурного типу нічим не відрізняється від інших сусідніх кочівників. Мусульманські історики і географи, а також візантійські джерела описують мадярів, як типових степових кочівників. Виявлені і археологічно ідентифіковані ранньомадярські поховальні пам'ятки демонструють велику схожість з культурою евразійських кочівників попереднього і синхронного періодів.

Тому цілком закономірно і далеко не випадково, що такий обізнаний візантійський автор, як Константин Багрянородний, називає кочівників-мадярів усталеним корпоративним етнополітонімом – «турки» (τούρκοι), що яскраво свідчить про їхню спорідненість за зовнішнім способом життя і є етнокультурною маркуючою ознакою близькості до тюркських народів євразійського історико-культурного ареалу.

Європейські джерела, в яких згадується прабатьківщина угорців «Magna Hungaria», з'явилися пізніше трактату Константина Багрянородного майже на три століття. У цьому творі розглядається походження «турків» і автор називає дві місцевості, які, на його думку, є їх прабатьківщиною – Леведія і Ателькуза. Європейські джерела також говорять про прабатьківщину угорців і називають її «Magna Hungaria». Причому практично в усіх середньовічних наративних джерелах, мова йде про територію історичного Башкортостану. Але ні в одному з цих джерел немає інформації про послідовну міграцію стародавніх мадярів з «Magna Hungaria» в Леведію і Ателькузу.

Археологічні джерела дають підстави зробити висновок, що на початку IX ст., після розпаду Аварського каганату, Карпато-Дунайський регіон залишився без правителя. Південна частина території за часів правління Бориса I (852-889 рр.) була включена до складу Першого Болгарського царства (681-1018 рр.), відповідно північно-західна опинилася в орбіті зовнішньополітичного впливу праителів потрапила Великоморавського князівства Моравії (790-910 рр.). Про приналежність населення Верхнього Потисся до якогось конкретного певного державно-політичного утворення, жодної інформації немає, тому можемо стверджувати, що більша частина даної території напередодні приходу угорських племен була вільною в політичному відношенні, хоча й перебувала під культурним впливом з боку Болгарського царства і Великої Моравії.

До початку X ст. Великоморавська держава, правителі якої контролювали північно-західну частину Середнього Подунав'я, починає

поступово занепадати. Влада правителя Моймира II ослаблювалась внутрішніми міжусобицями та загрозою франків із заходу. Цілком законормірно, що така політична ситуація виявилася сприятливою для проникнення й осідання тут мадярів, що було складовою частиною о процесу їхнього освоєння Карпато-Дунайського регіону.

У цих умовах напад угорських загонів в 902-906 рр. призвів до зникнення Великоморавської держави в Задунав'ї, на території франкської марки – прикордонної області, заснованої Карлом Великим після розгрому аварів в кінці VIII – початку IX ст., під сюзеренітетом Східнофранкської імперії в IX ст. виникло володіння нітранського князя Прибіни. Східнофранкська імперія, яку роздирали феодалні усобиці, не мала достатніх сил для захисту своєї східної марки, куди входило Задунав'я, від союзу угорських племен. Таким чином, в Середньому Подунав'ї до моменту приходу туди угорців не було сили, яка змогла б стати на заваді освоєння ними цієї області в якості місць постійних кочовищ.

Заняття Середнього Подунав'я порівняно багаточисленними угорськими племенами, у яких вже почали складатися класові відносини, започаткувало процес осідання угорців. Поселившись в Середньому Подунав'ї, угорські племена знайшли територію, де умови проживання сприяли їх господарському та соціальному прогресу, який призвів в кінці X – початку XI ст. до утворення держави. У цьому полягає історичне значення «набуття батьківщини».

Розпочатий раніше процес соціальної диференціації на новій батьківщині значно прискорився. Родоплемінна знать завдяки цьому постійно збільшувала чисельність стад і площу пасовищ, які стали їхньою приватною власністю. Союз семи угорських племен і кабарів, які приєдналися до них на новій батьківщині став міцнішим, що знайшло вираження у встановленні спадкової влади «головного князя» – глави союзу, якому підпорядковувалися вожді окремих племен.

В IX ст., угорське воїнство володіло сформованим комплексом озброєння і тактикою бою, які допомогли прибульцям не лише добитися повного домінування в Потиссі, Паннонії і Трансільванії, але й проводити впродовж пів-століття широку експансію у всіх напрямках Центральної і Західної Європи. Загалом комплекс угорського озброєння – це система впровадження нових військових досягнень у практиці військових походів на Схід і Захід, що здійснювалися з використанням своїх традицій і еволюціонували у рамках військової техніки доби Середньовіччя. Розвиток та вдосконалення модифікація військової тактики бою і озброєння були визначені поступом європейського військового мистецтва загалом.

Причини угорських інвазій в країни Європи пов'язані з внутрішнім розвитком угорського суспільства. Родоплемінна знать вбачала в набігах засіб збільшення своєї сили і багатства; пересічні громадяни-угорці прагнули компенсувати збитки, нанесені їм знаттю, що захопила пасовища і худобу. Тому у ході набігів селян і міщан угорці гнали з собою, за знатних отримували викуп. У ряді випадків угорські воєначальники наймалися на службу до окремих правителів. Успіхам угорців в значній мірі сприяла феодална роздробленість, міжусобиці в тих державах, куди вони здійснювали свої набіги. Давалася взнаки, особливо на перших порах, і перевага кочівницької військової техніки, з якою західноєвропейські армії були не знайомі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Адам Бременский. Деяния гамбургских архиепископов // Древняя Русь в свете зарубежных источников. Т. IV: Западноевропейские источники. – М.: Русский фонд содействия образованию и науке, 2010. – С. 122-151.
2. Аламанские анналы. [электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/rus17/Ann_Allamannici/frametext.htm
3. Анналы Беневенто. [электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/rus17/Ann_Beneventani/text.phtml?id=9455
4. Анналы Рейхенау [электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/rus17/Ann_Augiens/text.phtml?id=6415
5. Анналы Рейхенау [электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/rus17/Ann_Augiens/text.phtml?id=6415
6. Анналы Св. Винцентия Мецского [электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/rus16/Ann_Vincentii_Mettensis/text.phtml?id=3960
7. Барийские анналы [электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/rus16/Bari_annaes/text.phtml?id=1788
8. Бартоломей Английский. О свойствах вещей // Матузова В. И. Английские средневековые источники IX–XIII вв.: тексты; перевод; комментарий. – М.: Наука, 1979. – С. 69-98.
9. Большие Кельнские анналы [электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/rus17/Ann_colon_maximi/frametext1.htm

10. Большие Санкт-Галленские анналы [электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/rus17/Ann_St_Gall/frametext3.htm
11. Венгерский хроникальный свод // Древняя Русь в свете зарубежных источников. Хрестоматия, Том 4. Западноевропейские источники. – М.: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2010. – С. 353-372.
12. Видукинд Корвейский. Деяния саксов. – М.: Наука, 1975. – 272 с.
13. Вюрцбургская хроника, сочиненная, как кажется Эккехардом [электронный ресурс] Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/rus17/Chr_Wirzburg/frametext1.htm
14. Гуго из Флавиньи. Хроника. [электронный ресурс] Режим доступа: www.vostlit.info/Texts/rus17/Hugo_Flaviniacensis/frametext5.htm
15. «Деяния венгров» магистра П., которого называют Анонимом // *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. – 2007. – Вып. 1(2). – С. 87-98; 2013. – Вып. 1. – С. 68-104.
16. Житие Мефодия // Сказания о начале славянской письменности. – М.: Наука, 1981. – С. 93-101.
17. Зальцбургские анналы [электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/rus17/Ann_Juv_Salz/ann_salisburgenses.phtml?id=6891
- 17 а. Известия ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах. Ч. 1. – СПб.: Тип. Имп. Акад. наук., 1878. – VI, 191 с.
18. Иоанна де Плано Карпини, архиепископа антиварийского, история монгалов, именуемых нами татарами // Путешествие в дальние страны Плано Карпини и Рубрука. – М.: Географгиз, 1957. – С. 23-84.
19. «История тартар» брата Ц. де Бридиа // Христианский мир и «Великая Монгольская империя». Материалы францисканской миссии 1245 года. – СПб: Евразия, 2002. – С. 99-126.
20. Кведлинбургские анналы [электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/rus17/Ann_Quedlinb/frametext2.htm

21. Книга Марко Поло («О разнообразии мира»). – М.: Государственное издательство географической литературы, 1956. – 370 с.
22. Константин Багрянородный. Об управлении империей. – М.: Наука, 1989. – 494 с.
23. Корвейские анналы [электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/rus16/Corbeiensis_ann_mai/frame_text1.htm
24. Краткие Алтайские анналы [электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/rus17/Ann_Altaich_brev/text.phtml?id=8015
25. Кратчайшие Мецские анналы [электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/rus17/Ann_Mettenses_brevissimi/text.phtml?id=8037
26. Ламперт Херсфельдский. Анналы // Древняя Русь в свете зарубежных источников. Т. IV: Западноевропейские источники. – М.: Русский фонд содействия образованию и науке, 2010. – С. 115-121.
27. Лаубахские анналы [электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/rus15/Ann_Laubachenses/text1.phtml?id=6892
28. Лиутпранд Кремонский. Книга возмездия («Антаподосис») (949 г.) // Древняя Русь в свете зарубежных источников. Хрестоматия, Том 4. Западноевропейские источники. – М.: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2010. – С. 38-40.
29. Матфей Парижский. Великая хроника // Матузова В. И. Английские средневековые источники IX–XIII вв.: тексты; перевод; комментарий. – М.: Наука, 1979. – С. 111-171.
30. Мелькские анналы. [электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/rus17/Ann_Mellicenses/frame_text.htm

31. О существовании Великой Венгрии, обнаруженной братом Рихардом во времена господина папы Григория Девятого // Аннинский С. А. Известия венгерских миссионеров XIII—XIV вв. о татарах и Восточной Европе // Исторический архив. – 1940. – Т. III. – С. 77-82
32. Патриаршая или Никоновская летопись // Полное собрание русских летописей. – СПб.: Тип-я Эдуарда Прана, 1862. Т. 9. – 256 с.
33. Письмо Бр. Юлиана о монгольской войне // Аннинский С. А. Известия венгерских миссионеров XIII—XIV вв. о татарах и Восточной Европе // Исторический архив. – 1940. – Т. III. – С. 83-89.
34. Повесть временных лет. Ч. 1: Текст и перевод. – М.: Изд-во АН СССР, 1950. – 407 с.
35. Путешествие в восточные страны Вильгельма де Рубрук в лето благодати 1253 // Путешествие в дальние страны Плано Карпини и Рубрука. – М.: Географгиз, 1957. – С. 87-194.
36. Регион Прюмский. Хроника // Древняя Русь в свете зарубежных источников. Т. IV: Западноевропейские источники. – М.: Русский фонд содействия образованию и науке, 2010. – С. 45-49.
37. Саксонская всемирная хроника // Древняя Русь в свете зарубежных источников. Хрестоматия, Том 4. Западноевропейские источники. – М.: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2010. – С. 327-330.
38. Саксонский анналист. Хроника [электронный вариант]. режим Доступа: http://www.vostlit.info/Texts/rus14/Annalista_Saxo/text1.phtml?id=1313
38. а. Сен-бертинские анналы [электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/rus17/Ann_Sithienses/frametext1.htm
39. Тактика Льва. – СПб.: Алетейя, 2012. – 368 с.
40. Титмар Мерзебургский. Хроника. – М.: «Русская панорама», 2009. – 256 с.

41. Флодоард. *Анналы // Рихер Реймский. История.* – М.: РОССПЭН, 1997. – С. 188-208.
42. Фульдские анналы [электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/rus17/Ann_Fuld/frametext1.htm
43. Хвольсон Д. А. Известия о хозарах, бургасах, болгарях, мадьярах, славянах и Руссах Абу-Али. – Ахмеда бен Омар Ибн-Даста, неизвестного доселе арабского писателя начала X века, по рукописи Британского музея. – СПб.: Типография Императорской академии наук, 1869.
44. Хильдесхаймские анналы // Древняя Русь в свете зарубежных источников. Хрестоматия, Том 4. Западноевропейские источники. – М.: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2010. – С. 107-108.
45. Хроника императоров // Древняя Русь в свете зарубежных источников. Хрестоматия, Том 4. Западноевропейские источники. – М.: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2010. – С. 221-224.
46. Шимон Кезаи. Деяния венгров // Древняя Русь в свете зарубежных источников. Хрестоматия, Том 4. Западноевропейские источники. – М.: Русский фонд содействия образованию и науке, 2010. – С. 349-352.
47. Эремские анналы [электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/rus17/Annales_Heremi/frametext.htm
48. Антонов И. В. Страна башкир и ее соотношение с Великой Венгрией // Вестник ЧГУ. – 2011. – № 1. – Вып. 43 (216). История. – С. 17-22.
49. Артамонов М. И. История хазар. – Л.: Изд-во Гос. Эрмитажа. – 1962. – 523 с.
50. Бережинский В. Г. Военное дело древних мадьяр (VII-XIII ст.ст.). – К.: НИЦ ГП ВСУ, УИВИ, 2002. – 40 с.
51. Биро А., Ланго П., Тюрк А. Роговые накладки лука Карпатской котловины X-XI вв. // Степи Европы в эпоху средневековья 7. Хазарское время. – Донецк: ДонНУ, 2009. – С. 407-441.

- 52.Борецкий-Бергфельд Н. История Венгрии в Средние Века и Новое Время. История Европы по эпохам и странам в средние века и новое время. – СПб.: Брокгауз-Ефрон, 1908. – 207 с.
- 53.Боталов А. Г. Новые аспекты и перспективы в исследовании проблемы «Magna Hungaria» // Вестник Челябинского государственного университета. – 2012. – № 11(265). – Вып. 50. История. – С. 128-146.
- 54.Боталов С. Г., Бабенков К. Н. Новые материалы из могильника Граултры и некоторые вопросы истории зауральских угров // Народы Южного Урала, и их соседи в древности и средневековье: Материалы международной научной конференции, посвященной 70-летию крупного археолога-историка и общественного деятеля профессора Н. А. Мажитова. – Уфа: РИО БашГУ, 2004. – С. 136-155.
- 55.Бубнель Е. В., Иванов В. А., Чичко Т. В. Сведения средневековых письменных источников о географических координатах “Magna Hungaria” («Великой Венгрии») // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. – 2013. – Т. 15. – № 1. – С. 229-231.
- 56.Габор Д. Протовенгры на Урале в первом тысячелетии нашей эры в российской и венгерской историографии. Автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. истор. наук. – Екатеринбург, 2007. – 28 с.
- 57.Гавлик Л. Государство и держава мораван (к вопросу о месте Великой Морвии в политическом и социальном развитии Европы) // Великая Моравия. Её историческое и культурное значение.– М.: Наука, 1985. – С. 96-105.
- 58.Галкина Е. С. Русский каганат. Без хазар и норманнов. – М.: Алгоритм, 2012. – 334 с.
- 59.Гжесик Р. Какую традицию использовали венгры для формирования исторической идентичности? // Studia Slavica et Balcanica Petropolitana= Петербургские славянские и балканские исследования. – 2019. – № 1 (15). Январь-Июнь. – С. 136-144.

60. Горелик М. В. Латная конница древних венгров // Древности Юга России. Памяти А. Г. Атавина. – М.: Институт археологии РАН, 2008. – С. 296-303.
61. Горелик М. В. Степной бой // Военное дело древнего и средневекового населения Северной и Центральной Азии. – Новосибирск, 1990. – С. 155–160.
62. Грот К. Моравия и мадьяры с половины IX до начала X века. – СПб.: Тип. Императорской академии наук, 1881. – 436 с.
63. Данилевский Н. Я. О пути мадьяр с Урала в Лебедию // Известия Русского географического общества. – 1883. – XIX. – С. 220-246.
64. Дульзон А. П. Этнический состав древнего населения Западной Сибири по данным топонимики. – М., 1960. – С. 5-18.
64. а. Дъёни Г. Вопросы ранней истории протовенгров и великое переселение народов // Модели взаимодействия народов Евразии в эпоху великого переселения народов Материалы конф, Ижевск, 22-24 июня 2005 г. – Ижевск, 2006. – С. 93-82.
65. Егоров Н. И. Проблемы этнокультурной идентификации средневековых древностей уралоповолжья: финно-угры или огуры? // Второй Международный Мадьярский симпозиум: сборник научных трудов. – Челябинск: Рифей, 2013. – С. 47-70.
65. а. Загребин А. Е. Финно-угорские этнографические исследования в России (XVIII – первая половина XIX в.). – Ижевск: Изд-во Удм. ун-та, 2006. – Ижевск: Удмуртский институт истории, языка и литературы УрО РАН, 2006. – 324 с.
66. Заходер Б. Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе. Том 2. Булгары, мадьяры, народы Севера, печенеги, русы, славяне. – М.: Наука, 1967. – 210 с.
67. Зимонья И. Военные силы венгров при обретении родины: количество воинов средневековых кочевых народов евразийских степей // Бюллетень Общества востоковедов. – Вып. 12: HUNGARO-ROSSICA:

- История и культура евразийской степи. – №12. — М.: Ин-т востоковедения РАН, 2005. – С. 32-51.
- 68.Иванов В. А. Вооружение средневековых кочевников Южного Урала и Приуралья // Военное дело древнего населения Северной Азии. – Новосибирск: Изд-во НГУ, 1987. – С. 6-27.
- 69.Иванов В. А. Древние угры-мадьяры в Восточной Европе. – Уфа: Гилем, 1999. – 122 с.
- 70.История Венгрии / Ред. В. П. Шушарин. – М.: Наука, 1971. – Т. I. – 644 с.
- 71.Калинина Т. М. Проблемы истории Хазарии (по данным восточных источников). – М.: Русский фонд содействия образованию и науке, 2015. – 295 с.
- 72.Камалов А. А. Башкирские географические термины и топонимия. – Уфа: Китап, 1997. – 384 с.
- 73.Карамзин Н. М. История государства Российского. – Т.1. – М.: Наука, 1989.
- 74.Клёсов А. А. Миграционный путь гаплогруппы R1b1b2 в Европу и расселение в Европе // Вестник Российской Академии ДНК-генеалогии. Научно-публицистическое издание Российской Академии ДНК-генеалогии. – 2010, октябрь. – Т. 3. – № 10. – С. 1664-1665.
- 75.Кляшторный С. Г. История Центральной Азии и памятники рунического письма. – СПбг: СПбГУ, 2003. – 560 с.
- 76.Комар А. Древние мадьяры Этелькеза: перспективы исследований // Второй Международный Мадьярский симпозиум. – Челябинск: Рифей, 2013. – С. 182-230.
- 77.Комар А. История и археология древних мадьяр в эпоху миграции. – Будапешт, 2018. – 424 с.
- 78.Комар О. В. Давні мадьяри // Україна: хронологія розвитку. Т. 2. Давні слов'яни та Київська Русь. Київ: КРІОН, 2009. – С. 166-170.

79. Коновалова И. Г. Ал-Идриси о странах и народах Восточной Европы. – М.: Восточная литература, 2006. – 329 с.
80. Котигорошко В. Г. Верхне Потисся в давнину 1 000 000 років тому – X століття н.е – Ужгород: Карпати, 2008. – 430 с.
81. Краева Л. А., Матюшко И. В. Новые находки древневенгерских памятников в Оренбуржье // Археологическое наследие Урала: от первых открытий к фундаментальному научному знанию (XX Уральское археологическое совещание): Материалы Всероссийской (с международным участием) научной конференции. 25-29 октября, 2016 г. –Ижевск: [б.и.], 2016. – С. 233-235.
82. Кузеев Р. Г. Историческая этнография башкирского народа. – Уфа: Китап, 2009. – 296 с.
83. Кучма В. В. «Тактика Льва» как исторический источник // Византийский временник. – 1972. – Т. 33. – С. 75-87.
84. Лифанов Н. А., Седова М. С. Средневековые угорские погребения на Самарской Луке // Археология Восточноевропейской лесостепи. – Пенза: Пензенский государственный краеведческий музей, 1993. – С. 306-319.
85. Мажитов Н. А. Бахмутинская культура. – М.: Наука, 1968. – 164 с.
86. Мажитов Н. А. Еще раз о башкиро-мадьярских связях (мысли после доклада) // Средневековая археология евразийских степей Т. 11. Материалы Учредительного съезда Международного конгресса, Казань, 14—16 февраля 2007 г. – Казань: Институт истории АН РТ, 2007. – С. 71-74.
87. Мажитов Н. А., Султанова А. Н. История Башкортостана с древнейших времен до XVI века. – Уфа: Китап, 1994. – 360 с.
88. Матвеев А. К. Ономатология. – М.: Наука, 2006. – 292 с.
89. Матвеева Г. И. Лесная и лесостепная Башкирия во второй половине I тысячелетия н.э. // Археология и этнография Башкирии. – Уфа: БНЦ УрО АН СССР, 1971. – Вып. 4. – С. 131—134.

90. Матвеева Н. П. Кушнаренковские комплексы в свете культурогенеза периода раннего средневековья в Зауралье // Современные проблемы археологии России. Т. 2. Материалы Всероссийского археологического съезда (23-28 окт. 2006 г., Новосибирск). – Новосибирск: Институт археологии и этнографии, 2006. – С. 160-162.
91. Мольнар Э. Проблемы этногенеза и древней истории венгерского народа // *Studia Historica Akademiae Scientiarum Hungaricae*. – Budapest: Academia scientiarum hungaricae, 1955. – С. 115-128.
92. Моця О. Мандрівка угрів за Карпати: інформація писемних джерел та археологічні реалії // *Археологія і давня історія України*. – 2011. – Вип. 7. Мадяри в Середньому Подніпров'ї. – С. 15-19.
93. Мюссе Л. Варварские нашествия на Западную Европу: волна вторая. – СПб.: Евразия, 2006. – 337 с.
- 93 а. Назаренко А. В. Немецкие латиноязычные источники IX-XI веков: тексты, перевод, комментарий. – М.: Наука, 1993. – 238 с.
94. Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. – М.: Наука, 1990. – 264 с.
- 94 а. Осипенко О. С. Тема прародины венгров в трудах востоковедов второй половины XIX– начала XX в. // *Ученые записки Казанского государственного университета. Гуманитарные науки*. – 2010. – Т. 152. – С. 119-126.
95. Петрухин В.Я., Раевский Д.С. Очерки истории народов России в древности и раннем средневековье. – М.: Знак, 2004. – 410 с.
96. Пилипчук Я. В. Конструюючи історію угорців: про угорські прабацьківщини // *V міждисциплінарні гуманітарні читання. Тези доповідей*. – К., 2016. – С. 13-15.
97. Плетнева С. А. Хазары. – М.: Наука, 1986. – 92 с.
98. Плетнева С. А. Кочевники южнорусских степей в эпоху средневековья IV-XIII века. – Воронеж: ВГУ, 2003. – 248 с.

99. Приходнюк О. М. Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н. е.). – К. – Чернівці: Прут, 2001. – 284 с.
100. Приходнюк О. М., Чурилова Л. М.: Коштовності з с. Коробчине на Дніпропетровщині // Археологія. – 2001. – № 1. – С. 96–105.
101. Прохненко І. Давні угри у Верхньому Потиссі // Археологічні дослідження Львівського університету. – Вип. 8. – 2005. – С. 372-387.
102. Прохненко І. А. “Устремишася чересь горы великия и почаша воевати на живущая ту словѣни...”: до питання про північний шлях переселення угрів за Карпати // Вісник інституту археології. – 2013. – Вип. 8. – С. 3–35.
103. Прохненко І. А. Пути передвижения венгров на территорию новой отчины // Древнее Причерноморье. Сборник статей, посвященных 85-летию со дня рождения профессора Петра Осиповича Карышковского. – Одесса: Гермес, 2006. – С. 166-176.
104. Рона-Таш А. Хазары и мадьяры // Хазары. Евреи и славяне. – Т. 16. – Иерусалим; Москва: Гешарим, 2005 – С. 111-124.
105. Рыбаков Б. А. Русские земли на карте Идриси 1154 года // Краткие сообщения института истории материальной культуры. Вып. XLIII. Статьи и доклады. – М.: АН СССР, 1952. – С. 3-44.
106. Седов В. В. Венгры в Восточной Европе // Финно-угры и балты в эпоху средневековья. – М.: Наука, 1987. – С. 236-239.
107. Степанов П. Д. Памятники угорско-мадьярских (венгерских) племен в Среднем Поволжье // Археология и этнография Башкирии. – Уфа: БНЦ УрО АН СССР, 1964. – С. 136-147.
108. Татищев В. Н. История Российская. В 3 томах. Том 1. – М. «АСТ»; ЗАО НПП «Ермак», 2005. – 568 с.
109. Толочко П. П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. – К.: Абрис, 1999. – 160 с.
110. Тюрк А. Возможности и перспективы археологических исследований ранней истории угров-мадьяров // Археологическое

- наследие Урала: от первых открытий к фундаментальному научному знанию (XX Уральское археологическое совещание): Материалы Всероссийской (с международным участием) научной конференции. 25-29 октября, 2016 г. – Ижевск: [б.и.], 2016. – С. 267-272.
111. Тюрк А. Восточные корни древневенгерской культуры X в. и средневековая археология Восточной Европы // Древности. Исследования. Проблемы. Сборник статей в честь 70-летия Н. П. Тельнова. – Кишинев-Тирасполь, 2018. – С. 423-507.
112. Тюрк А. Новые результаты и перспективы археологических исследований ранней истории древних венгров (угров-мадьяр) // «Л. Н. Гумилев мұрасы және қазіргі еуразиялық ықпалдастық»: Лев Николаевич Гумилевтің туғанына 100 жыл толуына арналған IX Еуразиялық ғылыми форумның еңбектері (Материалы IX евразийского научного форума «Наследие Л. Н. Гумилева и современная Евразийская интеграция». – Астана: ЕНУ им. Л. Н. Гумилева, 2012. – С. 26-31.
113. Усманов Э. М. К вопросу о локализации древнемадьярской этнографической области Ателькуза // Гуманистическое наследие просветителей в культуре и образовании. Т. 1. Материалы IV Международной научно-практической конференции. – Уфа: БГПУ, 2009. – С. 126-131.
114. Фодор И. Венгры: древняя история и обретение Родины. – Пермь, 2014. – 131 с.
115. Фодор И. К вопросу о религиозных верованиях древних венгров // Вестник Томского государственного университета. История. – 2015. – № 6 (38). – С. 119-132.
116. Халиков А. Х. Великое переселение народов и его роль в образовании варварских государств // От доклассовых обществ к раннеклассовым. – М.: Наука, 1987. – С. 88-102.

117. Халикова Е. А. Больше-Тиганский могильник // Советская археология. – № 2. – 1976. – С. 158-178.
118. Халикова Е. А. К вопросу о контактах древних венгров с болгаро-тюркскими племенами в Восточной Европе // Плиска-Преслав: Българската култура. Материали от българо-съветската среща. – Шумен; София: БАН, 1981. – С. 72-81.
119. Чернецов В. Н. Древняя история Нижнего Приобья // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1953. – № 35. – С. 7-71.
120. Членова Н. Л. Волга и Южный Урал в представлениях древних иранцев и финно-угров во II – начале I тысячелетия до н.э. // Советская Археология. – 1989. – № 2. – С. 225-240
121. Чурилова Л. Н. Погребение с серебряной маской у села Манвеловки на Днепропетровщине // Советская археология. – 1986. – № 4. – С. 261-266
122. Шмидт А. В. Археологические изыскания Башкирской экспедиции АН СССР (предварительный отчет о работах 1928 г.) // Хозяйство Башкирии: приложение к журналу. – 1929. – № 8-9. – С. 1-28.
122. а. Шорохов В. А. Венгры в Северном Причерноморье по данным «Анонимной Записки» // Вестник Удмуртского университета. Серия «История и филология». – 2011. – Вып. 3. – С. 69-74.
123. Шушарин В. П. Русско-венгерские отношения в IX в. // Международные связи России до XVII в. – М.: АН СССР, 1961. – С. 131-180
124. Шушарин В. П. Ранний этап этнической истории венгров. Проблемы этнического самосознания. – М.: Росспэн, 1997. – 512 с.
125. Эрдели И. Об археологической культуре древних венгров конца IX — первой половины X в. н.э. // Проблемы археологии и древней истории угров: сб. ст. – М.: Наука, 1972. – С. 128-144.

126. Юрасов М. К. Внешнеполитические акции венгров в Центральной Европе во второй половине IX века // Славяне и их соседи. Выпуск 9: Славяне и немцы: 1000-летнее соседство: мирные связи и конфликты. Средние века – раннее новое время. – М.: Наука, 1999. – С. 47-54.
127. Юрасов М. К. Русско-венгерские отношения X-XI вв. // Труды института Российской истории РАН. – 2017. – № 14. – С. 139-153.